T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI BİLİM DALI

ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİNDE BEYTÜ'L-MÂL (HAZİNE) BİNALARI

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYRA OCAK

İSTANBUL 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI BİLİM DALI

ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİNDE BEYTÜ'L-MÂL (HAZİNE) BİNALARI

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYRA OCAK

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Aziz DOĞANAY

İSTANBUL 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi SÜMEYRA OCAK nın ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİNDE BEYTÜ'L-MAL (HAZİNE) BİNALARI adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 05.07.2010 tarih ve 2010/13-26 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi :	26.07.2010	
1) Tez Danışmanı :	**YRD. DOÇ.DR. AZİZ DOĞANAY**	.....
2) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. M.HÜSREV SUBAŞI**	.....
3) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. CELAL YENİÇERİ**	.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER i
ÖNSÖZ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
KISALTMALAR viii
ÇİZİM LİSTESİ ix
GİRİŞ VE AMAÇ 1
I. BEYTÜ'L-MÂL 3
A. BEYTÜ'L-MÂL'İN TANIMI 3
B. BEYTÜ'L-MÂL'İN MAHİYETİ 4
1. Beytü'l-Mâl'in Gelir Kaynakları 5
2. Beytü'l-Mâl'in Harcama Yerleri 6
C. BEYTÜ'L-MÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI 6
1. Hz. Peygamber Döneminde Beytü'l-Mâl 6
2. Râşid Halifeler Döneminde Beytü'l-Mâl 7
3. Emevî, Abbâsî Devirleri Ve Sonrasında Beytü'l-Mâl 8
D. KAMU MALLARININ MUHAFAZA EDİLDİĞİ MEKÂN OLARAK BEYTÜ'L-MÂL 9
II. ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİ'NDE BEYTÜ'L-MÂL BİNALARI 14
A. ŞAM ÜMEYYE CAMİİ ve KUBBETÜ'L - HAZNE 14
1. Şam Ümeyye Camii 14
2. Kubbetü'l - Hazne 19
B. AMR b. ÂS CAMİİ ve BEYTÜ'L –MÂL BİNASI 30
1. Amr b. Âs Camii 30
2. Beytü'l – Mâl Binası 34
C. HAMA ULU CAMİİ ve KUBBETÜ'L-HAZNE 41
1. Hama Ulu Camii 41
2. Beytü'l-Mâl (Kubbetü'l-Hazne) 44
D. HARRAN ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL BİNASI 48
1. Harran Ulu Camii 48
2. Beytü'l-Mâl Binası 52
E. KURTUBA ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL ODASI 53
1. Kurtuba Ulu Camii 53

2. Kurtuba Ulu Camii Beytü'l-Mâl Odası 57
F. SAN'A ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL BİNASI 61
1. San'a Ulu Camii 61
2. Beytü'l-Mâl Binası 64
DEĞERLENDİRME ve SONUÇ 68
KAYNAKÇA 73
Elektronik Kaynaklar Ve Erişim Tarihleri 76

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Erken Devir İslâm Devletleri için önemli bir müessese olan beytü'l-mâl özellikle fizikî mekân olarak ele alınmıştır. Erken dönemde beytü'l-mâlin nerelerde muhafaza edildiği üzerinde durularak bu mekânların günümüze ulaşan örnekleri tesbit edilmiş ve dönem, mimarî, tezyinî özellikleri incelenmiştir. Şam Ümeyye Camii, Kurtuba Ulu Camii gibi yapıldıkları dönem ve bugün itibariyle İslâm mimarisinin en önemli örneklerinden olan eserlerin bünyesinde bulunan ancak daha önce müstakil olarak yeterince incelenmemiş olan bu yapıların ortaya çıkışı, değişimi ve bugün görülebilen örneklerinin durumları hakkında bilgi verilmiştir. Fotoğraf, plan ve çizimlerle desteklenen çalışmayla beytü'l-mâl yapılarına özel bir bakış kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarım boyunca yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Aziz Doğanay'a, tecrübelerinden istifade ettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Hüsrev Subaşı'ya, desteklerini esirgemeyen Türkiye Milli Kültür Vakfı ve İlim Yayma Vakfı'na, manevi desteklerinden dolayı aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

SÜMEYRA OCAK

Temmuz 2010

ÖZET

ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİNDE BEYTÜ'L-MÂL (HAZİNE) BİNALARI

Medine şehir devleti kurulduktan sonra fakir, kimsesiz muhtaçların ihtiyaçlarının ve kamu giderlerinin karşılanması için oluşturulan bir kurum olan beytü'l-mâl bu çalışmada fizîki mekân bakımından incelenecektir.

Kaynaklara göre Mescid-i Nebî'de iki katlı bir odanın üst katı beytü'l-mâl olarak kullanılmaktaydı. Burada gıda maddeleri, silahlar ve bazı eşyalar muhafaza edilmekte ve bunlar bir süre sonra ihtiyaç sahiplerine dağıtılmaktaydı. Bu uygulama erken devir İslam devletlerine de örnek olmuş, özellikle Emevîler devrinde farklı bölgelerde inşa edilen ulu camilerin avlularına betü'l-mâl binaları da yapılmıştır. Devletin gelirleri merkezî ve güvenilir olması açısından ulu camilerdeki bu mekânlarda toplanmış ve buradan ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır.

Erken dönem ulu camilerinde bulunan bu küçük beytü'l-mâl binaları genellikle sütunlar üzerinde yükselen, altı havuzlu, kubbeli yapılardır. Şam Ümeyye Camii, Hama Ulu Camii, Amr b. Âs Camii avlularında bulunan ve bugün de görebildiğimiz beytü'l-mâl binaları ile varlığını kaynaklardaki rivayetlerden veya planlardan öğrenebildiğimiz Harran Ulu Camii ve Azerbaycan Barda Ulu Camii avlularındaki beytü'l-mâl binaları bu tipe örnektir. San'a Ulu Camii avlusundaki kareye yakın dikdörtgen biçimindeki kubbeli beytü'l-mâl binası da farklı bir örnektir. Kurtuba Ulu Camii'ndeki beytül-mâl ise caminin avlusunda olmayıp mihrabın iki yanındaki odalardan soldakidir. Bu da ulu cami bünyesinde oda şeklinde mevcut olan bir beytü'l-mâl örneğidir.

Çalışmanın katalog bölümünde bu beytü'l-mâller dönem, yapı, şekil ve tezyînî unsurlar açısından incelenmiştir. Bunun sonucunda, erken devir İslam devletlerinde ulu camiler bölgenin aynı zamanda idari merkezi olduğundan beytü'l-mallerin de

buralarda muhafaza edildiği görülmüştür. Bu beytü'-mâl binaları yapı ve şekil bakımından farklılık arzetmekte olup genel olarak iki grupta toplanabilirler:

1) Erken devir ulu camilerin avlularında bulunan beytü'l-mâl binaları; Şam Ümeyye Camii, Hama Ulu Camii, Amr b. Âs Camii, Harran Ulu Camii ve Azerbaycan Barda Ulu Camii avlularındaki beytü'l-mâl binaları.

2) Erken devir ulu camilerin bünyesinde oda şeklinde bulunan beytü'l-mâller; Mescid-i Nebî ve Kurtuba Ulu Camii beytü'l-mâlleri

Haziran 2010 **Sümeyra OCAK**

ABSTRACT

BAYT AL MAL (TREASURY) BUILDINGS IN EARLY MUSLIM ARCHITECTURE

In this study, the institution of bayt al mal will be scrutinized in terms of physical site. It was founded after the establishment of city of Madina in order to meet the needs of poors and orphans as well as to supply the public expenditure.

According to written sources, the second floor of two layered building in Masjid Nabi was used as bayt al mal. Some food stuff, guns, and certain things were stored there and distributed to poors after a while. Such practice became an instance for other states of Early Islamic period. Particularly, number of bayt al mal was established in the yards of great mosques in different places at the period of Umayyad. Due to being centralized and safe, state revenue was collected in those buildings and delivered to whoever needed.

These buildings which were founded in the yards of great mosques in early Islamic period, were domed and supported on columns. There were generally pools under them. These buildings in Umayyad Mosque of Damascus, Hama Great Mosque, and the Mosque of Amr b. As are examples of them which can be still seen today. There are some other example that can be known from the accounts and plans in sources such as in Harran Great Mosque and Azerbaijan Barda Great Mosque. The rectangular bayt al mal building of San`a Great Mosque is different type of example of them. The Bayt al Mal of Cordoba Mosque is not in the yard of mosque but there are rooms adjacent to Mihrab, the left one is bayt al mal building. This is an example that is present like room shape in the great mosques.,

In the section of catalogue of this study, bayt al mal buildings will be examined with respect to period that they were built, structure, shape, and ornamental elements. As a result of that, the buildings of bayt al mal were placed in the yards of great mosques because the great mosques were the administrative centre of state in early

Islamic period. These buildings are diversified in terms of structure and shape, but they can be categorized into two:

1) The buildings of bayt al mal in the yards of great mosques in early Islamic Period: Umayyad Mosque in Damascus, Hama Great Mosque, Amr b. As Mosque, Harran Great Mosque and Azerbaijan Barda Great Mosque

2) Room shaped buildings in the complex of great mosques in early Islamic Period: Masjid Nabi, Cordoba Great Mosque

Haziran 2010 **Sümeyra OCAK**

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

c. : cilt

çev. : çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

H. : Hicrî

Hz. : Hazreti

JRAS : Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

M.Ö : Milattan Önce

R.A : Radıyallâhu anh (anhâ)

s : sayfa

S.A.V. : Sallallâhu aleyhi ve sellem

sy. : sayı

t.y : tarihi yok

yy : yüzyıl

ÇİZİM LİSTESİ

SAYFA NO

Çizim 1: Mescid-i Nebî'nin İlk Halinin Planı…….…10
Çizim 2 Şam Ümeyye Camii Zemin Planı……..……..…16
Çizim 3 Şam Ümeyye Camii Planı ……..……...17
Çizim 4 Hama Ulu Camii Planı……..……..…42
Çizim 5 Harran Ulu Camii Planı ……..……..…49
Çizim 6 Kurtuba Ulu Camii Planı……56
Çizim 7 Kurtuba Ulu Camii Planı……56
Çizim 8 Kurtuba Ulu Camii, Kesit……...58
Çizim 9 San'a Ulu Camii Planı……...……63
Çizim 10 San'a Ulu Camii, Kesit…….....66
Çizim 11 San'a Ulu Camii, Kesit…….…...66
Çizim 12 Şam Ümeyye Camii, Görünüş…….……72
Çizim 13 Hama Ulu Camii, Görünüş…….…..72
Çizim 14 San'a Ulu Camii, Görünüş…….……72

GİRİŞ VE AMAÇ

Kelime anlamı "mal evi" olan "baytü'l-mâl", Hz. Peygamber'in (S.A.V) Medine döneminden itibaren devlet gelirlerini muhafaza etmek ve yeri geldiğinde hak sahiplerine vermek için oluşturulan devlet hazinesidir.

Hz. Peygamber (S.A.V) döneminde bir mekân olarak da var olan beytü'l-mâl, Mescid-i Nebî'nin arka kısmında sol tarafta bulunmaktaydı. Hadisler ve diğer bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre bu oda "meşrebe aliye", "ğurfe"[1] veya "uliyye"[2] olarak adlandırılmıştır. İki katlı bir odanın üst katı olduğu tahmin edilen bu beytü'l-mâl genelde boş tutulmaya çalışılmış, gelen mallar en kısa zamanda ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Ancak sonraki yıllarda devletin gelir kaynakları artınca beytü'l-mâle gelenler ihtiyaç sahiplerini buluncaya kadar bir süre muhafaza edilmiştir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber (S.A.V) döneminden itibaren mekân ve hukukî bir kurum olarak var olan beytü'l-mâller incelenecektir. Çalışmanın amacı Medine döneminden itibaren mevcut olan bu mekânların erken devir İslâm mimarîsindeki örneklerini tesbit etmek, bu yapıların kaç tanesinin günümüze ulaştığını belirlemek ve çeşitli kaynaklarla hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz, birebir gözlem yapabildiğimiz; plan, çizim ve fotoğraflarına ulaşabildiğimiz beytü'l-mâl binalarını dönem, yapı, şekil ve tezyînî açıdan incelemektir.

[1] M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993, c. II, s. 1055.
[2] Zekeriyya Muhammed el-Kudât (çeviren: Mehmet Nuri Güler), "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1996, sy: 2, s. 238.

İlk bölümde beytü'l-mâlin doğuşu ve tarihi gelişimi anlatılarak mahiyeti, gelir kaynakları, harcama yerleri, yapısı ve işleyişi bakımından genel bilgiler verilecektir. Çalışmanın esas kısmını oluşturan ikinci bölümde erken devir İslâm mimarîsinde tesbit edilen beytü'l-mâller mekân olarak incelenerek bunlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilecektir. Üçüncü bölümde ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

I. BEYTÜ'L-MÂL

A. BEYTÜ'L-MÂL'İN TANIMI

Beytü'l-mâlin tanımı farklı kaynaklarda şu şekillerde verilmektedir:

"Kelime anlamı 'mal evi' olan beytü'l-mâl bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütününü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir."[3]

"Beytü'l-mâl tarihi olarak ictimâi ihtiyaçların karşılanması için kurulmuş bir amme hazinesi manasına gelir"[4]

"Mal evi, hazine, özellikle devlet hazinesi ve maliye demek olan beytü'l-mâl, terim olarak İslâm devleti elinde toplanan malların bütününü muhtevî hazine için kullanılmaktadır."[5]

"İslam'ın ilk dönemlerinde ganimet, zekât öşür, haraç ve cizyeden toplanan malları koymak için tahsis edilen bina için kullanılmıştır."[6]

"Mal evi manasına gelen Arapça bir terim olup, Cuma mescidlerinde genellikle avlunun merkezinde sütunlar üzerinde yükselen sekizgen veya kare şeklindeki odalardır."[7]

---

[3] Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, İstanbul 1992, c. s. 90.
[4] Menazır Ahsen (çeviren: Mehmet Erkal), "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", *Atatürk Üiversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1986, sy: 6, s. 219.
[5] Said Öztürk, İstanbul *Tereke Defterleri: Sosyo-ekonomik Tahlil: Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır*, İstanbul 1995, s. 86.
[6] Abdurrahman Vefik*, Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, s. 66-67.

Bu tanımlardan yola çıkarak "beytü'l-mâl" kelimesine iki açıdan yaklaşılabileceği söylenebilir:

Birincisi; devlete giren ve devletten çıkan her mala mahsus cihet ile kamu malını özel maldan ayıran ve bu kamu malını harcama şekillerini açıklayan "şer'i ahkâm"dır.[8]

İkincisi; devletin gelirleri olan malların içine konulduğu, muhafaza edildiği ve oradan harcandığı "mekân"dır.

B. BEYTÜ'L-MÂL'İN MAHİYETİ

Beytü'l-mâl müessesesi hem Kur'an hem de Hadis tarafından tasvib edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Zâriyat Sûresi 19. ayetteki " onların mallarında sail ve mahrum için hak vardır." ifadesi zenginlerin mal ve servetlerinde fakir ve muhtaçlara tanınan bir hak bulunduğunu belirtmektedir. [9]

Birçok hadis kaynağında zikredilen " Allah kendilerine mallarında zekât farz kılmıştır. Bu zekât zenginlerden alınır ve fakirlere verilir"[10] mealindeki hadiste de aynı sorumluluk ifade edilmektedir.

Başka bir hadiste geçen "devlet başkanı velisi olmayanların velisidir."[11] İfadesi ile yukarıdaki ayet ve hadislerden anlaşıldığı üzere İslâm'a göre toplumun iktisâdi menfaatlerini gözetmek ve onlar için meşru geçim kaynakları bulmak,[12] toplum içerisindeki sosyal dengeyi sağlamak devletin görevidir.

Bu nedenle *Mekke*'den *Medine*'ye hicret edilip *Medine* şehir devleti kurulunca iktisadi alanda da düzenlemeler yapılmıştır. Hz. Peygamber (S.A.V) devletin gelirlerinin tahsili, muhafazası ve harcamaları için memurlar tayin etmiş ve böylece hicretin ilk yıllarında beytü'l-mâlin temelleri atılmıştır. Hz. Ömer (R.A) döneminde

---

[7] Andrew Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, London 1996, s. 32.
[8] Zekeriyya Muhammed el-Kudât (çeviren: Mehmet Nuri Güler), "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1996, sy: 2, s. 217.
[9] Ahsen, "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", s. 221.
[10] Buhari, "Zekat", *Sahihu'l- Buharî*, Beyrut (t.y), c.I, s. 130; Nesai, "Zekat", *Sünen-i Nesaî*, Mısır (t.y).
[11] Ebu Davud, "Nikâh", *Sünen-i Ebu Davud*, Suriye (t.y), c. II, s. 568; Tirmizi, "Nikâh", *el-Câmiu's-Sahih*, Lübnan (t.y), c. III, s. 1102.
[12] Ahsen, "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", s. 222.

tam manasıyla teşkilatlanıp kurumsallaşan ve uzun bir süre önemini koruyan beytü'l-mâlin gelir kaynakları ve harcama yerleri ise şu şekildedir:

1. Beytü'l-Mâl'in Gelir Kaynakları

İslâm Devletinin mali yapısının temelini oluşturan beytü'l-mâlin gelir kaynakları şu başlıklar altında toplanabilir:

a) Zekât: Müslümanların para, ticari mal, toprak ürünleri ve hayvanlarından belli oranda tahsil edilen vergidir.

b) Humus: Savaş yoluyla elde edilen menkul kıymetlerden beytü'l-mâle aktarılan beşte bir oranındaki payla, Hanefîlere göre define ve madenlerden yine aynı oranda alınan hissedir.[13]

c) Fey: Gayr-i Müslim tebaadan tahsil edilen haraç, cizye ve uşur vergilerinin hepsine "fey" adı verilmektedir.

d) Devlet arazisinden ve emlâkinden elde edilen gelirler.[14]

e) Mirasçı bırakmadan ölenler ve irtidâd edenlerin malları ile buluntu ve sahipsiz mallar.[15]

f) İnfak gelirleri.

Bu gelirlerin dışında ihtiyaç duyulduğunda İslam devleti yeni vergiler koyabilir veya vergi miktarları artırılabilirdi. Örneğin; Hz. Ömer'in (R.A) *Medine* pazarına gelen Nebatlılar'dan genelde %10 vergi alırken pazara getirilmesini teşvik amacıyla buğday ve zeytinyağından % 5 oranında vergi aldığı; Emevî ve Abbasiler döneminde de yeniden konan bazı vergilerin yanında bazı vergilerin de miktarının artırıldığı bilinmektedir.[16]

[13] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.93.
[14] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.93.
[15] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.93.
[16] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.93

2. Beytü'l-Mâl'in Harcama Yerleri

Beytü'l-mâlin harcama yerleri genel olarak şu başlıklar altında sıralanabilir:

a) Maaşlar: Kamu görevlerinde çalışan kimselerin maaşları Hz. Peygamber (S.A.V) döneminden itibaren beytü'l-mâlden karşılanmıştır.[17]

b) Ordu Giderleri: Gerekli durumlarda savaş malzemesi alma ve askerin ihtiyaçlarını karşılama da yine beytü'l-mâlin göreviydi.[18]

c) Zekât ve Humus Giderleri: Zekâtın mükelleflerden alınarak Tevbe Sûresi 60. ayette belirlendiği gibi fakirler, miskinler, zekât memurları, kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenenler, köleler, borçlular, yoksullar, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmışlara verilmesi; ayrıca humus gelirlerinin de yetim, miskinler gibi hak sahiplerine verilmesi beytü'l-mâlin görevleri arasındadır.[19]

d) Diğer Kamu Giderleri: Bunlar genel olarak köprü, yol, hastane, kervansaray yapımı gibi bayındırlık, eğitim ve sağlık hizmetleridir.[20]

e) Genel Yardımlar: Hasta, fakir, kimsesizlerin ihtiyaçları ile fakir ve kimsesiz olarak ölenlerin cenaze masrafları da beytü'l-mâl tarafından karşılanırdı. Bunlar dışında fertlere borç verme, işlerinde mali sıkıntı çekenlere ve borçlarını ödeyemeyenlere mali destek olma da beytü'l-mâlin fonksiyonlarındandır.[21]

C. BEYTÜ'L-MÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI

1. Hz. Peygamber Döneminde Beytü'l-Mâl

Beytü'l-mâl basit şekliyle Hz. Peygamber (S.A.V) döneminde kurulmuş olmakta birlikte Hz. Ömer (R.A) döneminde teşkilatlı bir mali kurum haline gelmiştir.[22]

---

[17] el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 235; Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s. 94.
[18] Ahsen, "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", s. 225.
[19] el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 232; Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s. 94.
[20] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s. 94.
[21] Ahsen, "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", s. 225.
[22] Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 46.

Mekke döneminde henüz bir devlet olmadığından bir devlet hazinesinden söz edilmeyebilir. Ancak *Medine*'ye hicret edildikten sonra devletin kurulmasıyla birlikte gerekli kurumlar da oluşturulmaya başlanmıştır. Bu devletin en önemli ilk geliri Bedir Savaşı'nda elde edilen ganimetlerle esirlerin serbest bırakılması karşılığında alınan fidyeler olmuş ancak bunlar devlete bir pay ayrılmadan savaşa katılanlara dağıtılmıştır.[23]

Yine bu yıllarda zekât farz kılınmış ve ilk defa devlet tarafından düzenli vergi toplanmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber bu vergilerin tahsili, muhafazası ve gereken yerlere sarf edilmesi için memurlar tayin etmiş ve böylece beytü'l-mâl müessesesinin temelleri atılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise cizye, haraç gibi vergiler de beytü'l-mâlin gelirleri arasına eklenmiştir.

Hz. Peygamber toplanan bu gelirlerin kendisi ve memurları vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine ve kamu hizmetine harcanmasını sağlamıştır.

Bunların yanı sıra devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî bir mekân olarak da beytü'l-mâlin ilk temellerinin Hz. Peygamber döneminde atıldığı görülmektedir.[24] İslâmiyet'in ilk yıllarında beytü'l-mâle ait nakit paranın kısa sürede ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği; zirâi ürün cinsinden devlet gelirlerinin ise mescidin üst katındaki bir odada muhafaza edildiği çeşitli rivayetler vasıtasıyla bilinmektedir.[25] Bu konuya ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

Bütün bunlara bakılarak Hz. Peygamber (S.A.V) döneminde bir müessese ve mekân olarak beytü'l-mâlin olduğu ancak teşkilatlı bir kurum haline Hz. Ömer (R.A) zamanında geldiği söylenebilir.

2. Râşid Halifeler Döneminde Beytü'l-Mâl

Peygamberimizin vefatından sonra halife olan Hz. Ebu Bekir devrinde beytü'l-mâlin yapısı ve işleyişi büyük bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

---

[23] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.90.
[24] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.91.
[25] Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi,* s. 48; el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 238; Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.91.

Celal Yeniçeri *İslam'da Devlet Bütçesi* adlı eserinde bunun sebebinin Hz. Ebu Bekir'in kısa süren halifeliği süresince merkezî hükümete vergi vermek istemeyen veya tamamen dinden dönen kişilerle mücadele etmesi olduğunu söylemektedir.[26]

Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarının genişlemesi ve devlet gelirlerinin artmasıyla birlikte devletin mali yapısı hızla teşkilatlandırılmaya başlamış ve beytü'l-mâl kurumsallaşmıştır. Bu dönemde merkeze bağlı vilayet hazineleri oluşturulmuş ve gerekli memurlar tayin edilmiştir.[27] Hz. Ömer (R.A) bir memur tayin ettiği zaman, onun mal ve mülkünü sayar, onu sürekli kontrol altında tutar, eğer mali durumunda olağandışı bir artış görürse hesabını sorar ve gerektiğinde mallarından bir kısmını beytü'l-mâl hesabına alırdı.[28] Bu uygulama da bize beytü'l-mâl hususunda halifelerin ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir.

Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde beytü'l-mâl müessesesi Hz. Ömer'in teşkilatlandırdığı şekliyle devam etmiştir. Ayrıca ilk dönemlerde merkezde ve vilayetlerde birçok fonksiyon camide icra edildiği gibi beytü'l-mâl de camide korunmaktaydı.[29] İlk devirlerde Hz. Peygamber'in *Mescid-i Nebevî*'deki bir odayı bu amaçla kullanması, Mısır beytü'l-mâlinin Fustat'taki Amr b. Âs Camii'nde bu iş için yaptırılan bir yerde muhafaza edilmesi buna örnek olarak verilebilir.

3. Emevî, Abbâsî Devirleri Ve Sonrasında Beytü'l-Mâl

Emevîler döneminde beytü'l-mâl müessesi önemini korumakla beraber bir takım değişikliklere uğramıştır. Bu dönemde halifeye ait şahsi mallar beytü'l-mâlden ayrı tutulmuş, Emevî halifeleri bazı harcamaları şahsi mallarından yapmışlardır.

Abbâsîler döneminde de bu malları idare etmek üzere özel bir kurum kurulmuş ve bu tür mallara "beytü'l- mâl-i hâssa", devlete ait mallara ise "beytü'l-mâli'l-âmme" denilmiştir. Bunun dışında beytü'l-mâl kurumu Abbâsîler döneminde gelişmeye devam etmiş; beytü'l-mâle giren ve çıkanların kayıt ve idaresiyle ilgili ayrı bir divan (divânü beyti'l-mâl) bulunduğu gibi divânü'l - harac, divânü's-sadaka,

[26] Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi,* s.50.
[27] Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi,* s.52.
[28] Mevlana Şibli Numanî (çeviren: Talip Yaşar Alp), *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, İstanbul 1975, s.49.
[29] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.92.

divânü'l-cünd ve divânü'n-nafakât gibi beytü'l-mâlle yakın ilişkisi olan divanlar kurulmuştur.[30]

Beytü'l-mâl müessesesi bu dönemden sonra bir süre daha önemini koruduysa da sonraki yüzyıllarda mahiyeti değişmiştir. Örneğin; Osmanlılarda bir süre beytü'l-mâl devlet hazinesi anlamında kullanılmışsa da sonraları bu terimin yerini *"hazîne*" veya "*hazîne-i âmire"* terimleri almıştır.[31] Sonraki yıllarda ise bu terimin manası daha da daralmış ve sadece vârisi hazır bulunmayan veya bilinmeyen ölünün terekesine ve bunların muhafazasıyla görevli kuruluşa beytü'l-mâl denilmiştir.[32]

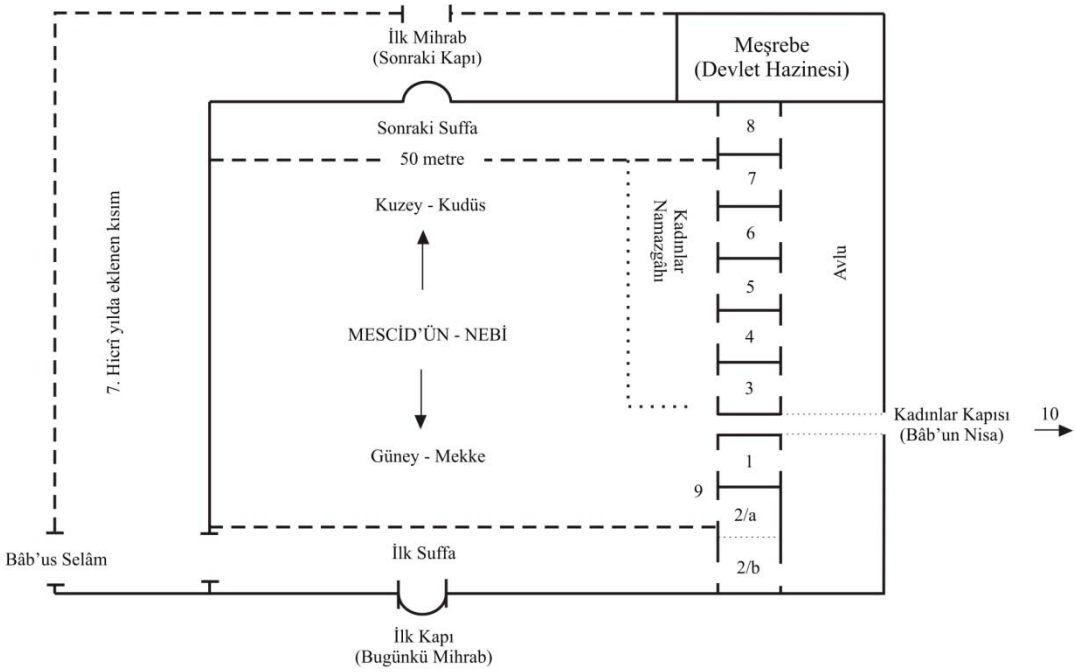
D. KAMU MALLARININ MUHAFAZA EDİLDİĞİ MEKÂN OLARAK BEYTÜ'L-MÂL

Medine şehir devletinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan müesseselerden birinin beytü'l-mâl olduğunu, belirli gelir ve giderlerin olduğunu ve en önemli fonksiyonlarından birinin bu gelirleri gerekli yerlere ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmak olduğunu önceki bölümlerde ifade etmiştik.

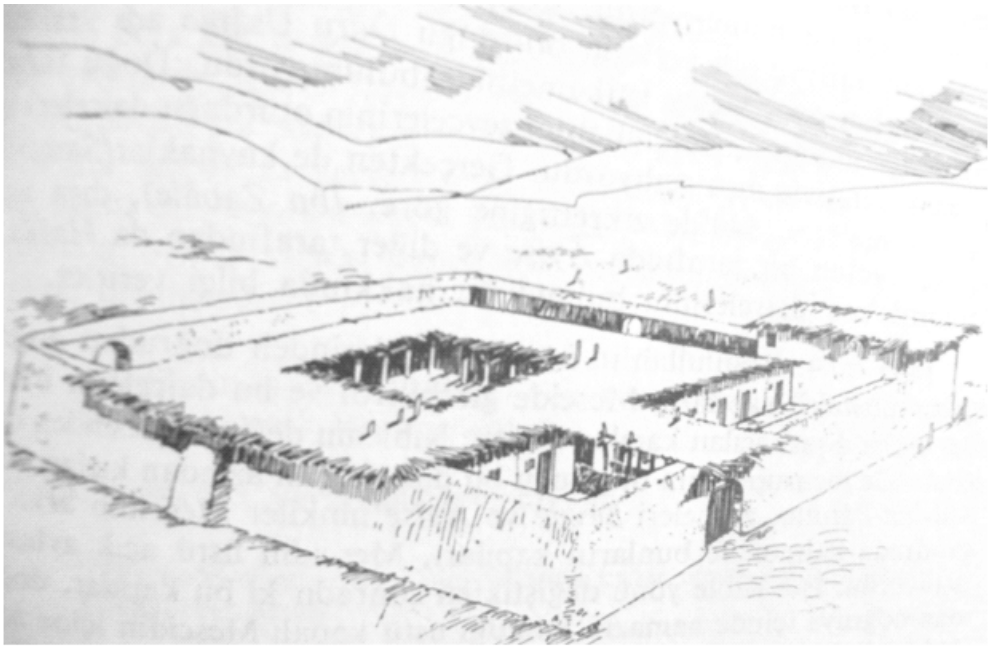
Bu yönüyle beytü'l-mâl hakları sahipleri için korur, onları bulursa dağıtır, bulmazsa da yine onlar adına elinde tutardı. Buradan yola çıkarak beyt'ül-mâlin bazı gelirler için emanet kasa konumunda olduğu söylenebilir.[33] Bu da bize beytü'l-mâlin Rasûlullah (S.A.V) devrinden itibaren bir kısım mekânlara kavuşturulduğunu göstermektedir. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* adlı eserinde Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebî içerisinde ikinci katta bir odasını "beytü'l-mâl" olarak kullandığını belirtir ve şöyle der: "Üzerinde bir de ikinci kat bulunan bir başka daireden de bahsedilir ki bu daire 'meşrebe âliye' yahut 'gurfe' veya 'hizâne' olarak anılırdı ve içinde gıda maddeleri, silahlar vs. eşyanın saklandığı bir beytü'l-mâl olarak kullanılıyordu."[34]

---

[30] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.92.
[31] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.92.
[32] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.92.
[33] Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi,* s.45.
[34] Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi,* s.48; Muhammed Hamidullah (çev: Salih Tuğ), *İslam Peygamberi*, İstanbul 1993, c. II, s.1055.

ÇİZİM 1: Mescid-i Nebevî'nin ilk halinin planı[35]

RESİM 1: Mescid-i Nebî'inin bir restitüsyon denemesi (Hadisler ve kaynaklardaki bilgiler ışığında ressam Gürbüz Azak tarafından çizilmiştir.)[36]

[35] M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 1056.
[36] M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 1057.

Celal Yeniçeri *İslâmda Devlet Bütçesi* adlı eserinde Buharî'nin hadislerinde Hz. Peygamberin 'uliyye' ve 'meşrube' denilen bir odasından bahsedildiğini ve hanımları ile arası açıldığında buraya çekildiğinin kaydedildiğini söylemektedir.[37]

Yine bir başka kaynakta Ebû Dâvud'un Süneni'ndeki Dukeyn b. Said el-Mâzinî'den şu rivayete yer verilmektedir; şöyle demiştir: "Nebi (a.s.)'a geldik. Ondan yiyecek istedik, şunu dedi: Ey Ömer git de onlara ver. O da bizi 'Uliyye'ye çıkarttı ve hacezesinden anahtarı aldı ve açtı."[38]

Salih Tuğ ise *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* adlı eserinde Hz. Peygamberin bazı zamanlar Medineli Müslüman kadınlara Mescidü'n-Nebevî'de hususi hutbeleri esnasında onları elindeki altın ve gümüşlerin zekâtını vermeye davet ettiğini ve hemen orada ödenen bu zekât ve sadakaların Bilâl-i Habeşî tarafından toplanıp belli bir depoda muhafaza edildiğini ve ihtiyaç halinde buradan harcandığını belirtmektedir.[39]

Bütün bu örnekler bize Hz. Peygamber devrinde devlet hazinesinin depo tarzı bir takım mekânlara sahip olduğunu göstermektedir. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla da bu mekân ilk zamanlar Mescid-i Nebevî'nin bünyesinde bir oda olup sorumlusu da Hz. Ömer, Bilâl-i Habeşî gibi sahabeden güvenilir kimselerdir. Ebû Ubeyde b. Cerrah ile Muaz b. Cebel de bu dönemdeki beytü'l-mâl görevlileri olarak zikredilir.[40] Yine bu dönemde zekât olarak toplanan hayvanlar da Medine yakınlarında Nâkî mevkiinde muhafaza edilmekte ve diğer hayvanlarla karışmaması için bizzat Hz. Peygamber tarafından sayılıp damgalattırılmaktaydı.[41]

İslâm'ın ilk dönemleri devletin merkezi olan *Medine* dışındaki bölgelere de Hz. Peygamber tarafından malî ve idarî görevliler atandığı ve onlara şer'î hükümlere göre toplama ve harcama yetkisi verildiği, toplanan ve harcanan malların kaydedildiği bilinmektedir.[42] Bu bilgiler ışığında *Medine* dışındaki bu bölgelerde bu malların toplanması ve hak sahiplerine harcanması tamamlanıncaya kadar saklanıp muhafaza edilmesi için bazı mekânlar olduğu düşüncesi kaçınılmazdır. Ancak bu mekânların

[37] Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi,* s.48.
[38] el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 238; Ebû Dâvud, Sünen II, 106
[39] Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 103.
[40] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.91.
[41] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.91; el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 241.
[42] el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 240.

tam olarak nerede olduğu ve nasıl olduğu hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Râşid Halifeler döneminde de beytü'l-mâl müessesesi gelişerek varlığını korumuş, Hz. Ömer devrinde teşkilatlanarak kurumsallaşmıştır. Sınırların genişlemesiyle birlikte diğer bölgelere malî konularda yetkili valiler gönderilmiştir. Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Râşid Halifeler döneminde de merkeze bağlı diğer beytü'l-mâller bu valiler tarafından muhafaza edilmişlerdir. İlk yıllardan itibaren devlete ait birçok fonksiyon camide icra edildiğinden yine bu uygulama örnek alınarak buralarda da beytü'l-mâlin camide muhafaza edildiğine dair bilgiler mevcuttur.[43]

Emevîler, Abbâsîler gibi erken devir İslâm devletleri zamanında da Hz. Peygamber'in uygulaması model alınarak beytü'l-mâl şehrin en büyük camilerinde muhafaza edilmiştir.

İkinci bölümde ayrıntılarıyla bahsedeceğimiz Kahire Amr b. As Camii, Şam Ümeyye Camii, Hama Ulu Camii, San'a Ulu Camii avlularındaki beytü'l-mâl binaları ile Kurtuba Ulu Camii içerisindeki beytü'l-mâl odası bu uygulamanın günümüze kalan örneklerindendir. Ayrıca Harran Ulu Camii beytü'l-mâli gibi bugün göremediğimiz ancak varlığı kuvvetli kaynaklarda zikredilen beytü'l-mâl binalarının da olduğunu biliyoruz. Bunun gibi Kûfe'de, Azerbaycan'da, Bahreyn'de de erken devirde beytü'l-mâl binalarının olduğu bilinmektedir.

Zamanla İslâm devletlerinin toprakları genişlemiş, nüfus artmış, gelir kaynakları artınca iktisadî ve idarî kurumların sayısıyla devletin görevleri de artmıştır. Büyüyen devletlerde güç ve otoritenin bir sembolü olarak hükümdarlar artık saraylarda yaşamaya ve devleti buradan idare etmeye başlamışlar ve devlet kurumları varlıklarını burada sürdürmüşlerdir. Bu değişimin bir sonucu olarak beytü'l-mâl müessesesinin de anlamı farklılaşmış ve bu tabir yerine artık hazine kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

[43] Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s.92; el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", s. 241.

Devlet hazinesinin saraylarda muhafaza edildiği bölümlere de "Hazine Odası" ya da "Hazine Dairesi" tabiri kullanılmıştır. Moğollar zamanında Hindistan Fatihpur Sikri'deki saray avlusunda yer alan hazine binası ile İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki hazine dairesi bu değişime örnek olarak verilebilir.

Bazı yerlerde ise ulu camilerdeki beytü'l-mâlin yerini artık sadaka ve emanet sandıkları almıştır. Selçuklular döneminin en önemli eserlerinden biri olan Divriği Ulu Camii'nin içerisinde ana giriş kapısının sağında ve solundaki taş sandıklar buna örnek olarak verilebilir. Bu taş sandıklardan birinin emanet sandığı diğerinin ise sadaka sandığı olarak kullanıldığı rivayet edilmektedir.

II. ERKEN DEVİR İSLAM MİMARİSİ'NDE BEYTÜ'L-MÂL BİNALARI

A. ŞAM ÜMEYYE CAMİİ ve KUBBETÜ'L - HAZNE

1. Şam Ümeyye Camii

Cami Emevî halifelerinden Velid bin Abdülmelik tarafından 705-715 tarihleri arasında Suriye'nin Şam şehrinde yaptırılmıştır.

Ümeyye Camii'nin şu an bulunduğu yerde daha önce Romalılar tarafından inşa edilmiş olan Jupiter Tapınağı bulunmaktaydı. Kısmen yıkılmış olan bu tapınağı daha sonraları Hristiyanlar almış ve Aziz Yuhanna adına bazilika tipinde bir kilise yapmışlardır. 635 yılında Şam Müslümanlar tarafından fethedilince bu bazilika ortadan ikiye bölünmüş ve doğu yarısı müslümanlar tarafından cami olarak; diğer yarısı da Hristiyanlar tarafından kilise olarak kullanılmıştır.

Müslümanlar tarafından kullanılan kısım zamanla dar gelmeye başlayınca halife Velid b. Abdülmelik büyük bir cami yaptırmak istemiştir. Kilisenin yeri de satın alınarak 705-715 tarihleri arasında buraya Halif Velid tarafından Şam Cami-i Kebir'i olarak da bilinen Ümeyye Camii yaptırılmıştır. Cami hem Medine Camii'nin planına hem de mihveri değiştirilen kilisenin planına ve neflerinin düzenine uygun olarak inşa edilmiştir.[44]

[44] Titus Burckhardt, *Art of Islam: Language and Meaning*, London 1976, s. 20.

Halife Velid'in ihtişamlı bir eser yaptırma isteği bu caminin inşası aşamasında birçok yerli ve yabancı işçi ve sanatkârın çalışmasını zorunlu kılmıştır. Bu aşamada Halife Bizans imparatoruna bir mektup yazarak daha önce hiç yapılmamış ihtişamlı bir cami inşa edeceğini ve bunun için kendisine iki yüz işçi göndermesini ister. Bizans imparatorunun bu isteği reddetmesi halinde ülkesini işgal edeceğini, Kudüs ve Urfa'dakiler de dahil olmak üzere kendi topraklarındaki tüm kiliseleri yıkacağını, onların bütün mimari eserlerini yok edeceğini bildirir.

Bizans imparatoru halifenin bu mektubuna cevaben işçileri göndereceğini bildirir. [45] Bazı kaynaklarda bu iki yüz işçi oniki bin işçi olarak geçmektedir. Yukarı Mısır'da bulunan papirüslerde de 709 yılında Cami-i Kebir inşası için ustaların çağrıldığı belirtilmektedir.[46] Bunların yanında İran, Hindistan ve Kuzey Afrika'dan da sanatçı ve işçi getirildiği kaynaklarda zikredilmektedir.[47]

Yabancı sanatkâr ve işçilerin yanında caminin yapımında antik yapı kalıntılarından derlenen devşirme malzeme ve Bizans'tan getiridiği tahmin edilen mozaikler de kullanılmıştır.[48]

İnşası yaklaşık on yıla yakın süren dikdörtgen planlı camide enlice düzenlenmiş nefli bazilika biçimi kullanılmıştır. Üç nefli düzeni ortada daha yüksek çatılı büyük çapraz bir sahın kesmektedir. Sahının yukarısında ve mihrabın önünde bir tonozlu kubbe yer alır.

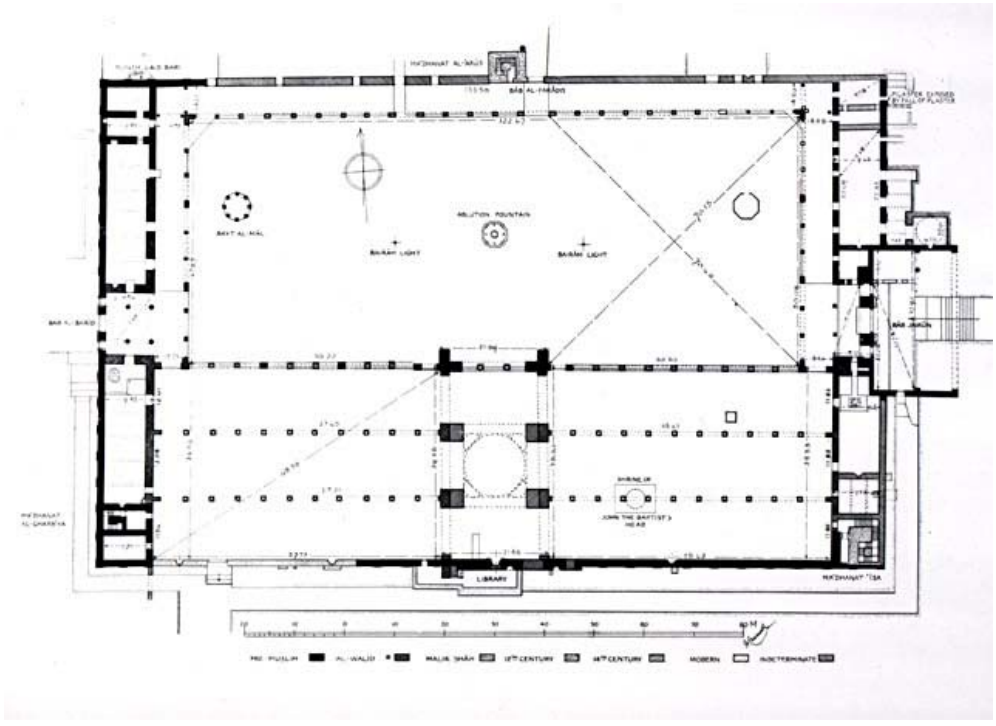
Camide çift katlı atnalı kemer kullanılmıştır. İçerideki sahınların kemerleri gibi iki katlı olan avlu revakları da camiyi üç yanından çevrelemektedir. Caminin avlusuna doğuda Babu'l-Berîd, batıda Babü Ceyrun (Babü's- sâat, Babü'n-Nevfere), kuzeyde Babu'l-İmâra (Babü'l-ferâdis) olmak üzere üç kapıdan girilmektedir.[49] Ayrıca Babü'z- Ziyâde kapısı da kıble duvarından iç mekâna açılmaktadır.[50]

---

[45] K.A.C Creswell, "The Legend That Al- Walid Asked For And Obtained Help From The Byzantine Emperor" , *Islamic Architecture*; *Text and Studies,* (collected and reprinted by Fuat Sezgin) c. VI, s. 259.
[46] Volkmar Enderlein, "Suriye ve Filistin; Emevî Halifeliği: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (ed. Markus Hattstein & Peter Delius), İstanbul 2007, s. 69
[47] Brigid Keenan, *Damascus: Hidden Treasures of the Old City*, London 1999, s. 27.
[48] Enderlein, "Suriye ve Filistin; Emevî Halifeliği: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* s. 71.
[49] S. Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara, 1959, s. 11, Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 109
[50] Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *DİA,* s. 109.

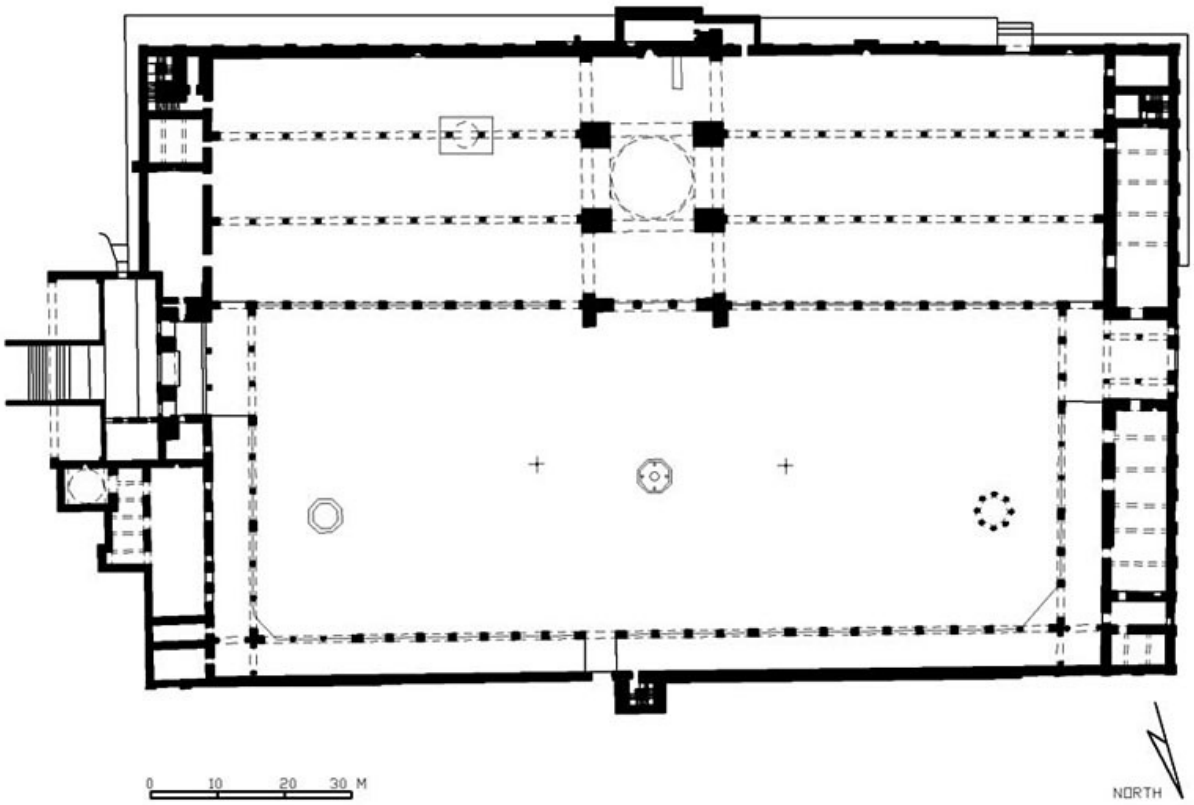

RESİM 2: Şam Ümeyye Camii genel görünüş, 1997[51]

ÇİZİM 2: Şam Ümeyye Camii zemin planı (K.A.C Creswell) [52]

[51] www.britannica.com
[52] (www.archnet.com)

ÇİZİM 3: Şam Ümeyye Camii Planı (Saeed Arida, 2003)[53]

Caminin üç minaresi bulunmaktadır. Bunlar; güneybatı köşesindeki Sultan Kayıtbay tarafından batıdaki Roma burcu üzerine yaptırılmış olan el- Mi'zenetü'l-garbiyye, doğudaki burç üzerinde yer alan Mi'zenetü Îsa ve kuzey revakı üzerinde yükselen Mi'zenetü'l Arus'tur.[54]

Avlunun kuzeybatı köşesinde sekiz sütun üzerinde yükselen sekizgen gövdeli beytü'l-mâl binası bulunmaktadır. Kubbetü'l-hazne olarak adlandırılan yapı bazı kaynaklara göre Halife Velid zamanında[55] bazılarına göre ise 788 yılında Abbâsîler zamanında[56] yaptırılmıştır.

Şam Ümeyye Camii'nin iç mekân bezemesi Kubbetü's- Sahra'nınkini hatırlatmaktadır. Taş levhalarla kaplı olan alt kısım 7 m. yükseklikten sonra altın zemin üzerindeki mozaiklerle devam eder. Ümeyye Camii'nin bu altın zeminli

[53] www.archnet.com
[54] Ross Burns, *Monuments of Syria,* New York, 1992, s. 80-81
[55] Yetkin, *İslam Mimarisi,* s. 11.
[56] İbrahim Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 1978, sayı 12, s. 31.

mozaik yüzeyinin ilk zamanlar 4000 metre kareye yakın bir yer kapladığı ve bu özelliği ile bir ilk olduğu düşünülmektedir. [57] 985 yılında camiyi ziyaret eden Mukaddesî'nin duvarları ve kubbeyi süsleyen bu yaldızlı mozaiklerden hayranlıkla bahsettiği bilinmektedir.[58]

Caminin hareminin iç duvarları ile avlusunu çevreleyen duvarlar içten ve dıştan mozaiklerle bezenmiştir. Avluya bakan sütun ve direklerin hepsi içten ve dıştan mermerle kaplanmış ve cam parçacıklarından yapılmış mozaiklerle süslenmiştir. Bu mozaiklerin malzeme özellikleri, sanat ve işçilik özelliklerine bakılarak dönemin Bizans imparatoru tarafından cami yapımında kullanılmak üzere gönderildiği ve onun gönderdiği sanatkâr ve işçiler tarafından dizayn edildiği düşünülmektedir.[59]

Bu mozaiklerde Şam manzaraları, göklere yükselen ağaçlar, nehirler, köprüler, saray ve evler tasvir edilmiştir.[60] Caminin geçirdiği birçok yangın ve depremden sonra bu mozaiklerin büyük bir kısmı zarar görmüş, bir kısmı da yapılan onarımlar sonrasında badana altında kalmıştır.[61] Revakların iç kısmında kalan mozaiklerin bir kısmı korunmasına rağmen avluya bakanlar çok zarar görmüştür. Ne yazık ki özgün mozaiklerin ancak küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır.

Yangın ve depremlerden sonraki yıllarda yapılan restorasyon[62] çalışmalarında onarımlar sırasında badana altında kalan mozaiklerin çıkarılan bazı kısımları batı revakının arka duvarlarına ve kemer köşeliklerine yerleştirilmiştir.[63]

---

[57] Enderlein, "Suriye ve Filistin; Emevî Halifeliği: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* s. 71
[58] Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, s. 32
[59] F.B. Flood, "Umayyad Mosque, Damascus", *Medieval Islamic Civilization*, (ed. Josef W. Meri), c.II, s. 846.
[60] Flood, "Umayyad Mosque, Damascus", *Medieval Islamic Civilization*, s. 846; Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, s. 32; Yetkin, *İslam Mimarisi*, s.13.
[61] Yetkin, *İslam Mimarisi*, s.13.
[62]Restorasyon çalışmalarında açığa çıkarılan mozaiklerin ayrıntılı bilgileri için bknz; *Monuments of Syria,* Ross BURNS, New York, 1992, s. 80.
[63] Yetkin, *İslam Mimarisi*, s.13.

2. Kubbetü'l - Hazne

Şam Ümeyye Camii'nin avlusunda kuzeybatı köşesinde yer alan Kubbetü'l-Hazne isimli yapı devletin hazinesinin muhafaza edildiği beytü'l-mâl vazifesi görmekteydi. Bazı kaynaklarda bu yapının Halife Velid zamanında yaptırıldığı[64] bazılarında ise Abbasiler devrinde Şam'daki bir Abbasi valisi tarafından 788 yılında yapıldığı[65] yazmaktadır.

İlk devirlerde devlet hazinesi merkezî ve güvenilir olması nedeniyle o bölgenin ulu camiinde muhafaza edilmekteydi.[66] Yine güvenlik sebebiyle bu yapılar genellikle sütunlar üzerine oturtulmuş olarak yerden yükseltilmiş bir şekilde inşa edilmiştir. Şam Ümeyye Camii'nin avlusundaki beytü'l- mâl binası bu yapıların en bilinenidir; ancak onun dışında Hama Ulu Camii'nde, Fustat Amr b. Âs Camii'nde, Harran Ulu Camii'nde de benzerleri yapılmıştır.[67]

Şam Ümeyye Camii'nin avlusunun kuzeybatı köşesinde yer alan Kubbetü'l-Hazne korent başlıklı sekiz sütun üzerine oturtulmuş olup bu sütunlar eskiden caminin yerinde olan kiliseye aittir.[68] Bu sütunların biri üzerinde bir güneş saati mevcuttur. Kaidesiz olan sütunlar doğrudan zemine oturmaktadır.[69]

Yüksekliği 9.95 m. olan yapı küçük bir kubbe ile örtülüdür.[70] Bazı kaynaklarda bu kubbede kûfi hatların bulunduğundan bahsedilmekte ve yapıdan "Kubbetü'l-Hazne" olarak değil de "Kubbetü'l- Kitâb" olarak söz edilmektedir.[71]

Caminin geçirdiği deprem ve yangınlardan etkilenmesi muhtemel olan yapı da zamanla birçok değişim geçirmiştir. Yapının günümüzdeki altın zemin üzerideki mozaiklerin bazı kaynaklarda 13. veya 14. yüzyıllarda Abbasiler tarafından yapılan restorasyonda yapılmış olduğundan [72] bahsedilse de yapı yakından incelendiğinde mozaik süslemelerin arasında yer alan h. 1388 tarihi dikkati çekmektedir. Bu da

---

[64] Yetkin, *İslam Mimarîsi*, s.11.
[65] Ateş, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, s.31.
[66] Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara, 1999, s. 187; K.A.C Creswell, *A Short Account of Early Muslim Archtecture*, 1958, s. 80
[67] Andrew Petersan, *Dictionary of İslamic Architecture*, London 1996, s. 61.
[68] Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 187
[69] Enderlein, "Suriye ve Filistin; Emevî Halifeliği: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* s. 69.
[70] Yetkin, *İslam Mimarisi*, s.11.
[71] R. Phene Spiers, "Great Mosque of Damascus", *Islamic Architecture*; *Text and Studies,* (collected and reprinted by Fuat Sezgin) c. VI, s. 56.
[72] Ross Burns, *Monuments of Syria,* New York, 1992, s. 79-80.

yapının orjinalinde yer alan ve büyük ihtimalle çıkan yangınlarda zarar gören mozaiklerin h. 1388 yılında yani 20. yüzyılın son yarısında yenilendiğini göstermektedir.

RESİM 3: Kubbetü'l-haznenin mozaiklerinin yenilendiğini gösteren tarih.

Kubbetü'l-hazne'nin 19. yüzyıla ait fotoğraflarda da yapının yüzeyleri taş ve tuğla örülü görünmekte bazı eski kartpostal veya çizimlerde ise bu taş gövdede yer yer mozaikler görünmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısına ait fotoğraflarda ise taş örülü bu gövdenin üzeri sıvanmış bir şekilde görünmektedir.

Günümüzde ise Kubbetü'l-hazne, caminin mozaiklerine benzer mozaiklerle bezenmiş bir şekildedir. Mozaikler altın zemin üzerine işlenmiş olup yeşil ve mavinin tonları dışında mor, sarı, kırmızı gibi renkler de kullanılmış ve bunlarla altlarında ırmaklar yer alan köşkler, yüksek hurma ağaçları, çeşitli kıvrım dallar yapılmıştır. Bazı kaynaklarda mozaik bezemelerdeki tasvirlerin Kur'an-ı Kerim'de anlatılan cenneti[73], bazı kaynaklarda ise Şam şehrini[74] temsil ettiği söylenmektedir.

[73] Klaus Brisch, "Observations on the Iconograpgy of the Mosaics in the Great Mosque at Damascus", *Content and Context of the Visual Art in the Islamic World; papers from a collaguim In memory of Richard Ettinghausen, Institute of Fine Arts, New York University 2-4 April1980*, Pennsylvaia 198 8, s. 16, 18. ; Henri Sterlin, *ISLAM: Early Architecture from Baghdad to Cordoba*, New York 1996, s. 45, 59.

[74] Volkmar Enderlin, "Suriye ve Filistin Halifeliği: Yapı Malzemeleri", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (ed. M. Hattstein, Peter Delius), İstanbul 2007, s. 81.

Yapıya ait olan eski fotoğraflardan ve bazı kaynaklardan anlaşıldığına göre korent başlıklı sekiz sütuna oturan ve üzeri kubbe ile örtülü bu yapının altında daha önceleri bir havuz bulunmaktaydı. [75] Creswell'e göre bu beytü'l-mal binasının hristiyan bazilikalarının avlularında bulunan fıskiyeli havuzlarla herhangi bir ilgisi olmadığını söylemektedir.[76]

RESİM 4: Şam Ümeyye Camii beytü'l-mâli; Kubbetü'l- Hazne (19. yy sonları)[77]

[75] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 61
[76] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Archtecture*, s. 78

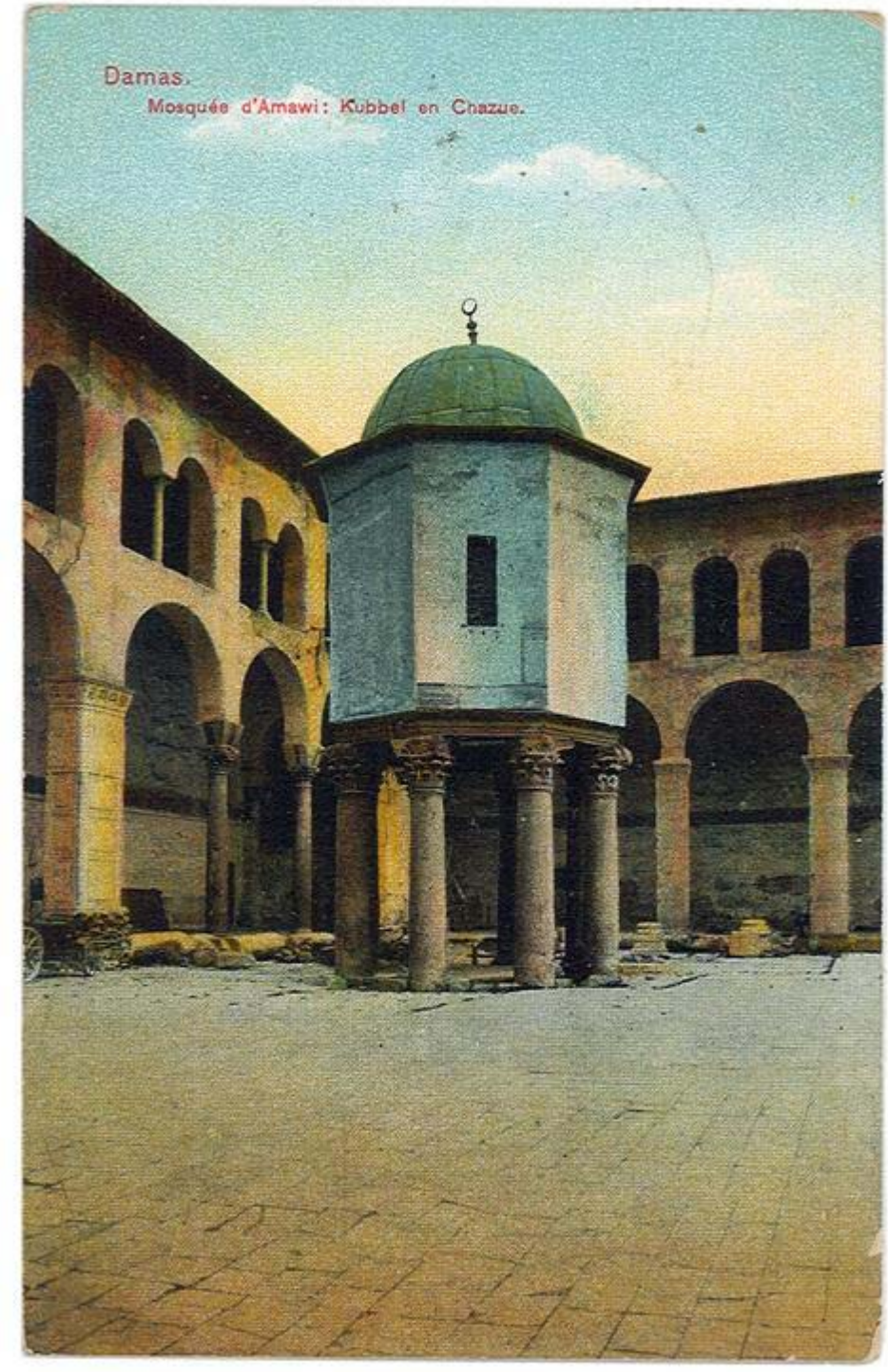
[77] http://www.mideastimage.com

RESİM 5: Şam Ümeyye Camii avlusundaki Kubbetü'l – Hazne

(Paul Almasy, 19. yy sonları)[78]

[78] www.britannica.com

RESİM 6: Şam Ümeyye Camii beytü'l-mâlinin eski bir kartpostalı

(Andre Terzis & Fils, 1912)[79]

[79] www.archnet.com

RESİM 7: Kubbetü'l-haznenin sütunlarından biri üzerindeki güneş saati

RESİM 8: Kubbetü'l-haznenin sütun başlıklarından bir örnek

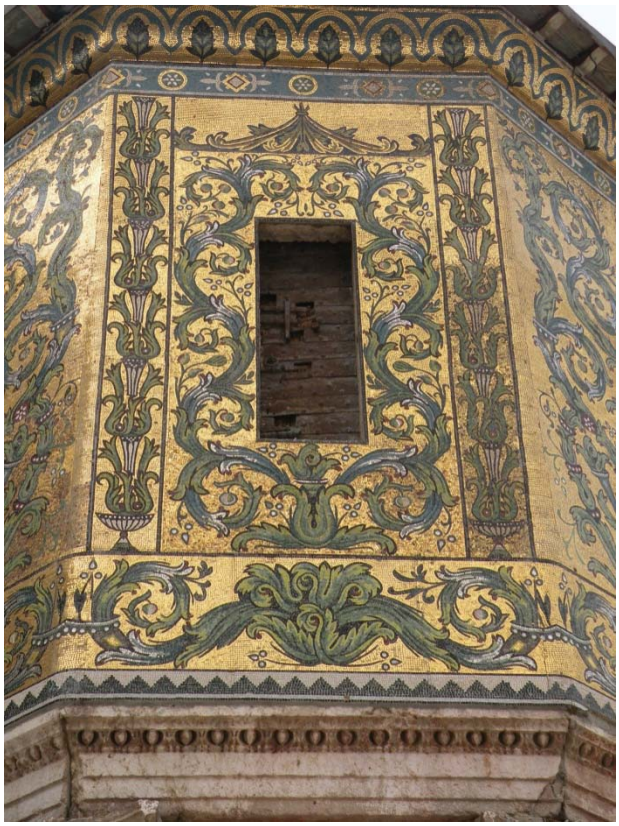
RESİM 9: Kubbetü'l-haznenin günümüzdeki görünümü (Şubat 2010)

RESİM 10: Kubbetü'l-haznenin bir cephesinden mozaik süslemeler

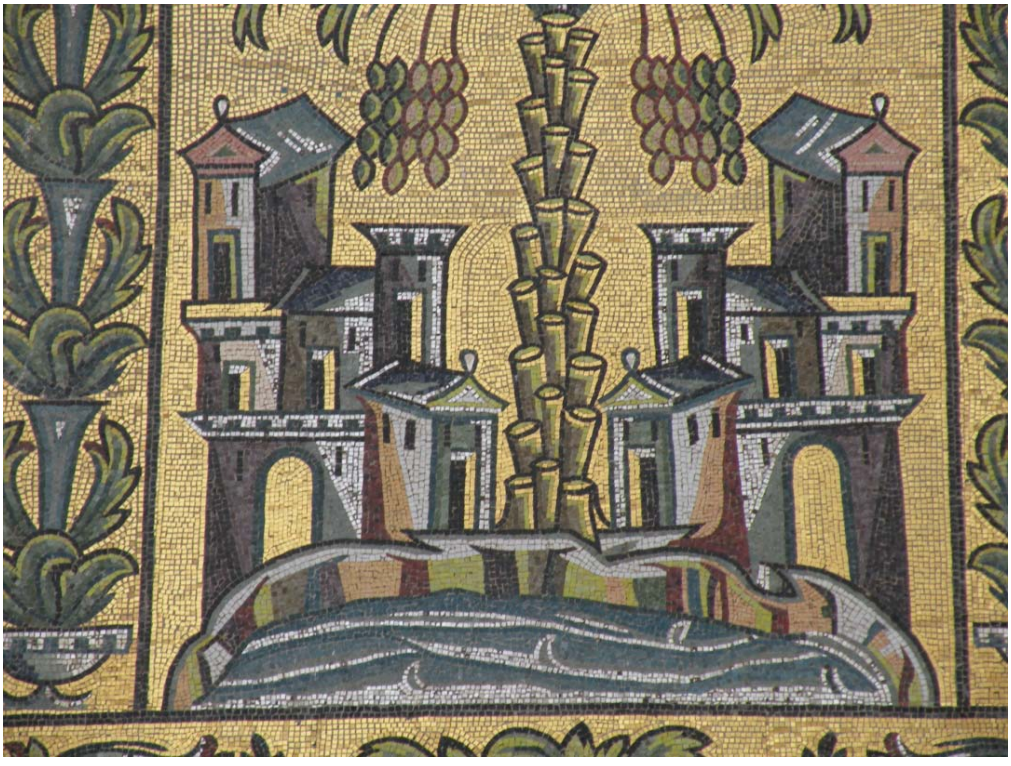
RESİM 11: Şam Ümeyye Camii avlusu (Şubat 2010)

RESİM 12: Kubbetü'l-haznenin demir kapısı

RESİM 13: Kubbetü'l-haznenin mozaik süslemelerinden bir detay

RESİM 14: Kubbetü'l-haznenin mozaik süslemelerinden bir detay

RESİM 15: Kubbetü'l-haznenin mozaik süslemelerinden bir detay

RESİM 16: Kubbetü'l-haznenin tavan altı tonozu

B. AMR b. ÂS CAMİİ ve BEYTÜ'L –MÂL BİNASI

1. Amr b. Âs Camii

Mısır'ı fetheden Amr b. Âs'ın 642 yılında İskenderiye kuşatmasından dönünce Fustat'da bir cami yaptırılmasını emretmesi üzerine inşa edilen bu cami İslamiyet'in ilk dînî yapılarındandır.[80]

Bazı rivayetlere göre eski bir Kopt kilisesi üzerine inşa edilen caminin yüzölçümü başlangıçta 50 x 30 zira' idi. Amr Camii'ne ilk ilaveyi h. 53 (672-673) yılında Halife Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından Mısır'a vali olarak gönderilen Mesleme b. Muhalled yaptırmıştır.[81] Makrîzî, Kindî'den edindiği bilgilere göre camiyi kuzey ve doğu tarafından genişleten Mesleme'nin aynı zamanda duvarları ve tavanı süslediğini ve halifenin emriyle caminin dört köşesine minare yaptırdığını haber vermektedir.[82]

H. 79 (698-699) yılında ise cami Abdulaziz b. Mervan tarafından batı yönünde ikinci kez genişletilmiştir. H. 92-93 (710-7711) yıllarında ise Kurre b. Şerîk el-Abesî, Velid b. Abdülmelik'in emriyle camiyi tamir ettirmiş; bu tamir sırasında yarım daire biçiminde bir mihrab ilave edilmiş, Amr b. Âs zamanından kalan minber kaldırılarak yeni bir minber koydurulmuştur.[83] Yine bu yıllarda avlunun merkezine Şam Ümeyye Camii avlusundaki kubbetü'l-hazneyi amdıran bir beytü'l-mâl inşa ettirildiği ancak daha sonra yıkıldığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.[84]

H. 133 (750-751) yılında ise Ebu'l Abbas es-Seffah tarafından Mısır valiliğine tayin edilen Salih b. Ali caminin arka tarafına 4 sütun ilave ederek camiyi genişletmiştr.[85] H. 212 (827-828) yılında Abdullah b. Tahir tarafından cami bir misli kadar daha büyütülünce caminin sütun sayısı 378'e, minare sayısı ise 5'e

[80] Semavî Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 81.
[81] Suad M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, Kahire 1971, c.1, s. 63.
[82] Suad M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 63.
[83] Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, s. 81.
[84] Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976, s.73; Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s.19.
[85] Suad M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 66.

yükselmiştir.[86] Aynı zamanda bu tarihlerde beşi doğuda, üçü kuzeyde, dördü batıda, bir tanesi de kıble tarafında olmak üzere caminin on üç kapısı bulunmaktadır.[87]

Tolunoğulları zamanında çıkan yangında Abdullah b. Tahir'in yapmış olduğu ilavelerin bir kısmı yıkılmış, sonra yıkılan yerler tekrar inşa edilmiştir. İhşidîler döneminde ise sütunların çoğu çeşitli nakışlarla süslenmiştir.[88]

985 yılında camiyi ziyaret eden Mukaddesî caminin duvarlarında mozaiklerin bulunduğunu haber vermektedir.[89] Camiyi daha sonraki yıllarda ziyaret eden İranlı seyyahlardan Nâsır Hüsrev'in ise 400 sütunlu caminin dört tarafında çarşılar ve dükkanların bulunduğunu haber verdiğini bilmekteyiz.[90]

H. 564 yılında (1169) Kudüs kralı Amauray'ın Fustat'a saldırması üzerine şehri savunmak üzere çıkartılan yangında Amr Camii büyük hasar görmüş,[91] Salahaddin Eyyubî Mısır'ın hükümranlığını ele geçirince h. 568 (1172-1173) yılında camiyi tamir ettirmiştir.[92]

Memlüklüler zamanında tamir çalışmaları aralıksız devam etmiş; 1267 Zâhir Baybars, 1288'de Emir Baybars Çaşniğir ve 1303 yılında da Emir Sâlâr tarafından tekrar tamir ettirilmiştir.[93] Emir Sâlâr zamanında yapılan onarımdan batı cephesindeki alçı pencereler ve alçı mihrab ileEmir Sâlâr'ın da adının okunduğu mihrabın kitâbesi günümüze kalmıştır.[94]

Amr Camii'nin planı ilk kez İngiliz seyyah Pococke tarafından 1737'de çıkarılmıştır.[95] Tamir çalışmaları Osmanlılar zamanında da devam etmiş, h.1212 (1797-1798) yılında Memlüklü emirlerinden Murad Bey tarafından çok geniş çaplı

---

[86] Hillenbrand, *Islamic Architecture in North Africa*, s.73.
[87] Creswell, *Short Account of Early Muslim Architecture*, s.234.
[88] M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 66.
[89] Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, s. 81.
[90] M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 68.
[91] Eustace K. Corbett, *"The Mosque of Amr at Cairo", Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS),* London 1890, c. 22, s. 781.
[92] M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 68.
[93] Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, s. 81.
[94] M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 69.
[95] Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, s. 82.

bir onarım yapılmıştır.[96] Daha sonraki yıllarda ise ihmal edilen cami 1843 yılında Mehmet Ali Paşa'nın emriyle tekrar tamir ettirilerek bazı cepheler yenilenmiştir.

20. yüzyılın başlarında çok harap bir halde olan cami 1977 yılında Mısır Evkaf İdaresi tarafından büyük ölçüde onarılmış, 1988'de yine bazı tamir çalışmaları yapılmıştır.[97] Günümüzde ise cami halen ibadete açıktır.

RESİM 17: Amr b. Âs Camii'nin iç görünümü

(Dr. Paula Sanders koleksiyonundan)98

[96] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s.255.
[97] Eyice, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, s. 82.
[98] www.scholarship.rice.edu

RESİM 18: Amr b. Âs Camii'nin bugünkü görünümü, 2009

RESİM 19: Amr b. Âs Camii'nin eski görünümü

(Brooklyn Müzesi Arşivi, New York) 99

99 www.flickr.com

RESİM 20: Amr b. Âs Camii avlusundan bir görünüm

2. Beytü'l – Mâl Binası

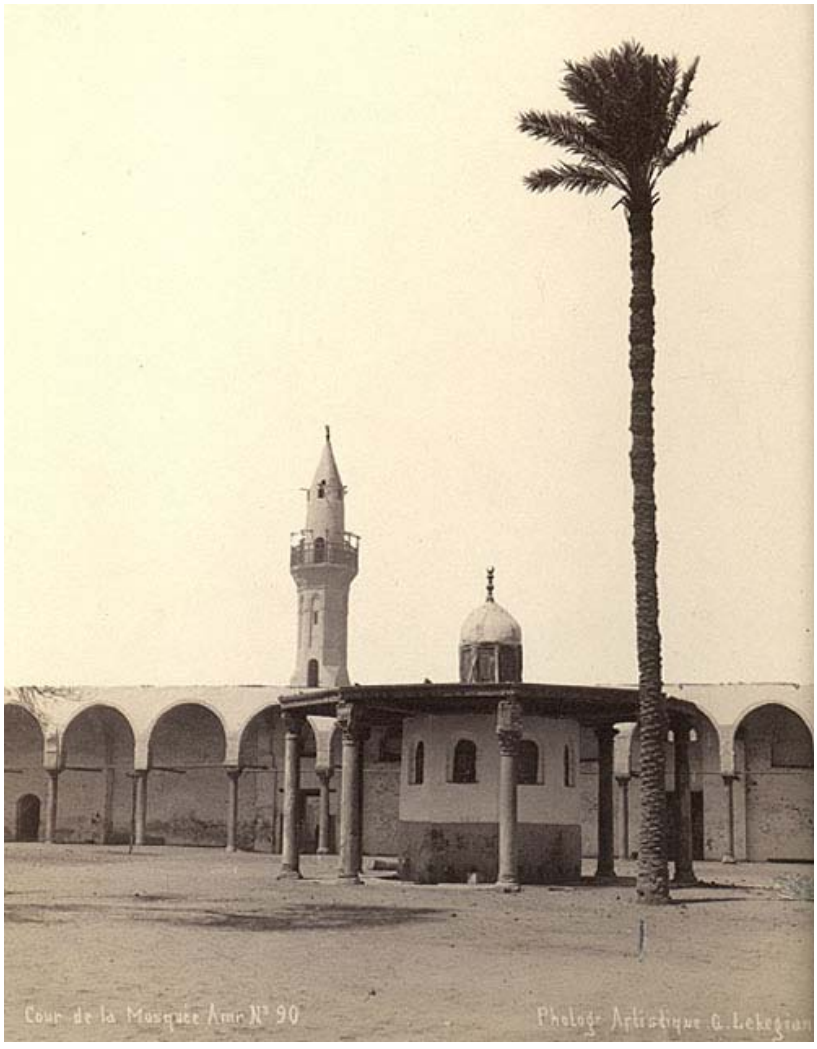
Birçok kaynakta Amr b. Âs Camii'nin aynı zamanda beytü'l-mâl görevi görmekte olduğu belirtilse de bu beytü'l-mâlin yeri ve şekli hususunda faklı görüşler vardır.

Bazı kaynaklarda 715 yılında caminin avlusunun merkezine inşa edildiği ancak sonradan yıkıldığı[100] Şam Ümeyye Camii'nin avlusundaki beytü'l-mâl binasını anımsattığı yazmaktadır.[101] Bazı kaynaklarda ise Süleyman b. Abdulmelik'in hilafeti esnasında h. 97 yılında haraç-cizye işlerine bakmakla görevli olan Üsame b. Yezid et-Tenûhî'nin camiye üstü kubbeli bir beytü'l-mâl binası inşa ettirdiği, hatta bugün avlunun ortasındaki şadırvan olan kubbeli yapının o bina olduğunun tahmin edildiği yazmaktadır.[102]

Amr b. Âs Camii hakkında kapsamlı bir makalesi bulunan Corbett ise h. 97 yılında caminin içine bir beytü'l-mâl yapıldığını ancak yapısı hakkında kesin bilgiler

[100] Hillenbrand, *Islamic Architecture in North Africa*, s.73.
[101] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 19.
[102] M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 65.

bulunmadığını belirtir. Fakat beytü'l-mâlin bir kubbesinin olduğunu ve bu kubbeli yapının altında da Fatimî Halifesi Abdulaziz tarafından yapılan bir çeşme ya da bir şadırvan bulunduğunu söylemektedir. Beytü'l-mâlin konumu hakkında ise Corbett iki fikir olduğunu söylemektedir; bunlardan birincisi beytü'l-mâlin güney revakların solunda yani bugün Aldullah b. Amr'ın türbesinin bulunduğu yerde olduğu; ikincisi ise beytü'l malin avlunun ortasında yani bugünkü şadırvanın olduğu yerde bulunduğudur.[103]

RESİM 21: Beytü'l-mâl olduğu tahmin edilen yapının eski görünümü

(G. Lekegian arşivi, 19. yy sonları)104

[103] Corbett, "The Mosque of Amr at Cairo", *JRAS,* s. 773.
[104] www.archnet.com

9. asırda yaşamış ünlü İslam coğrafyacılarından İbn Rüşte'nin Amr Camii'nin beytü'l-mâli hakkında yazdıklarına göre Amr Camii'ndeki Mısır hazinesi minberin ön tarafına yakın bulunmakta olup sütunlar üzerinde yükselen bir yapıdır. İnsanların altından geçebildiği, oturup namaz kılabildiği yüksek kubbeli ve demir kapılı bir yapıdır.[105] Kaynaklarda geçen bu bilgilerin yanında Amr Camii'nin eski fotoğraflarına ve çizimlerine bakarsak Corbett'in söylediği gibi iki ihtimalde mümkün olabilir.

Beytü'l-mâlin muhafazalı bir yer olması gerektiğini ve Amr Camii'nin ilk halini düşünürsek beytü'l-mâlin minberin yanındaki demir kapılı ve kubbeli yani bugün Abdullah b. Amr'ın türbesinin olduğu yerde bulunması muhtemeldir.

RESİM 22: Bir zamanlar beytü'l-mâl olabileceği düşünülen diğer yapı

(G. Lekegian arşivi)106

[105] Mahmud Ahmed, *Cami-i Amr b. Âs bi'l-Fustat,* Kahire 1938, s. 22.
[106] www.archnet.com

Ancak Amr Camii'nin İslâmiyetin ilk camilerinde olduğunu ve diğer camilerin yapımında ondan etkilenildiği ihtimalini düşünürsek bugün caminin ortasında bulunan ve şadırvan olarak kullanılan, sütunlar üzerindeki kubbeli yapının beytü'l-mâl olduğunu söylememiz mümkün olabilir.

Nitekim Şam Ümeyye ve Hama Ulu Camii gibi erken devir camilerinde beytü'l mal binası avlunun ortasındaki sütunlar üzerine oturmuş kubbeli yapılardır. Kaynaklardaki farklı yorumlardan yararlanarak caminin ilk dönemlerinde beytü'l-mâlin minberin yanında bulunduğunu ancak daha sonraki dönemlerde cami genişletildiğinde bunun avluya kaydırıldığı söyleyebiliriz.

RESİM 23: Beytü'l-mâl olduğu tahmin edilen yapının eski bir fotoğrafı

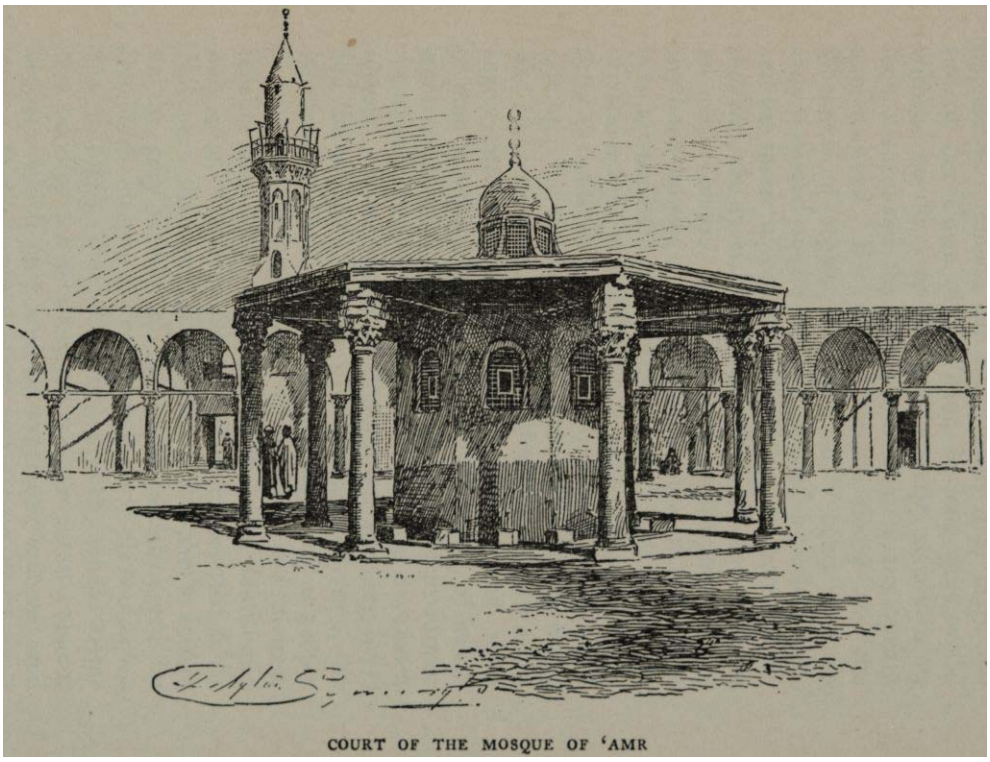
(Brooklyn Müzesi Arşivi, New York.)107

[107] www.flickr.com

RESİM 24: Amr b. Âs Camii avlusu[108]

[108] www.scholarship.rice.edu

RESİM 25: Amr b. Âs Camii avlusu, eski bir çizim

(Symington, J. A. 1902)[109]

RESİM 26: Amr b. Âs Camii avlusu; eskiden beytü'l-mâl olduğu düşünülen günümüzde ise şadırvan olarak kullanılan yapı

[109] www.scholarship.rice.edu

RESİM 27: Yapının kubbe kısmının içten görünüşü

RESİM 28: Yapının sütun kaidelerinden bir örnek

RESİM 29: Yapının sütun başlıklarından bir örnek

C. HAMA ULU CAMİİ ve KUBBETÜ'L-HAZNE

1. Hama Ulu Camii

İslamiyet'in yayılması ile birlikte fetihler de hız kazanmış ve Suriye'nin fethi sırasında Hama'da bulunan Roma tapınağı üzerine yapılmış olan kilise h. 15 yılında camiye dönüştürülmüştür.[110]

Emeviler zamanında ise genişletilerek güney duvarına bir minber nişi ve ön tarafına revaklı bir avlu eklenmiştir.[111] Abbâsi Halifesi Mehdi Billah döneminde tamir çalışmaları yapılmış, h. 529 yılında İmâdüddin Zengî zamanında kare planlı minare eklenmiş, Eyyûbiler zamanında ise el-Melikü'l-Muzaffer III. Mahmud camiyi tamir ettirerek bitişiğindeki türbe ve medreseyi yaptırmıştır.[112] H. 832 (1428) yılında ise İbrahim el-Hâşimî avlunun doğu revakını küçük bir harim haline getirip giriş kapısını yenilemiştir.[113]

1982'deki olaylar sırasında cami hasar görmüş, büyük ölçüde tahrip edilen kısımlar restorasyona alınmıştır.[114] Günümüzde büyük ölçüde orjinalliğini koruyan cami ibadete açık bulunmaktadır.

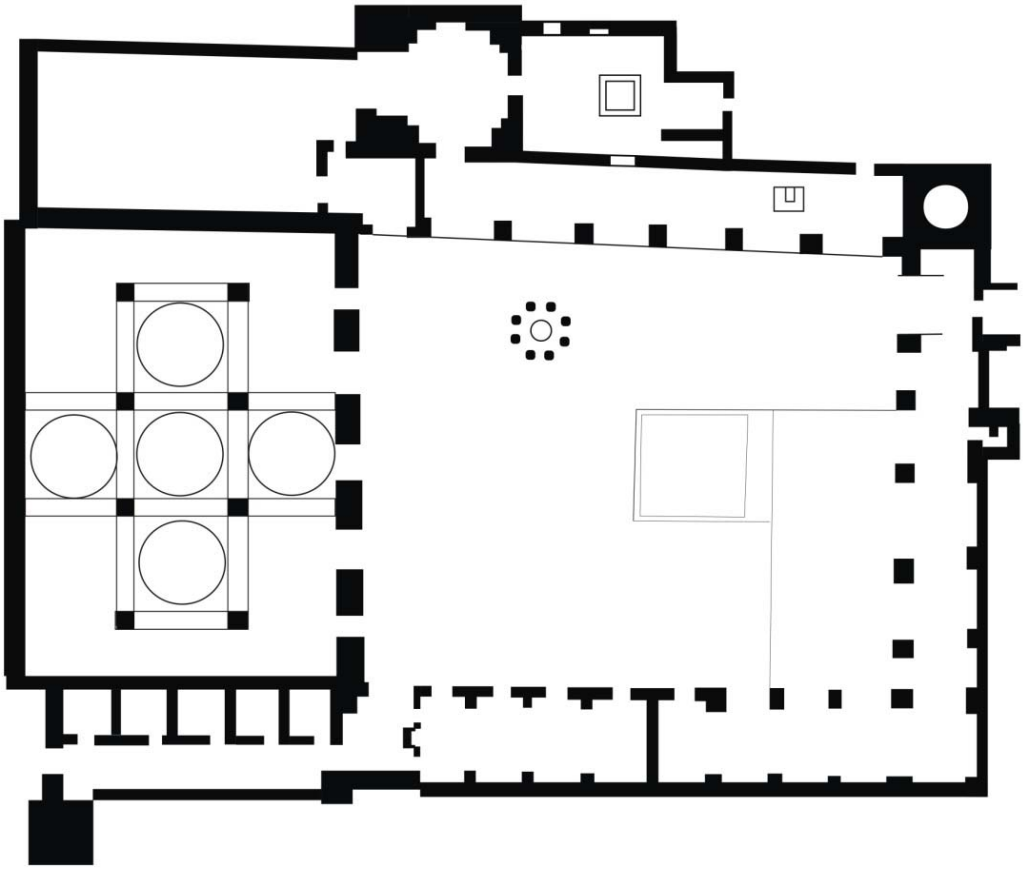
Caminin haremi sekiz payenin taşıdığı beş kubbe ile, diğer kısımlar ise tonozlarla örtülmüştür. Duvarlar iki renkli kesme taş ile örülüdür. El-Melikü'l-Muzaffer III. Madmud'un beş hücreli medresesi koridor şeklinde dar bir avluya buradan da cami avlusunun doğu revaklarına açılır. Avluyu çevreleyen revakların kemerleri farklı özelliklere sahip olup, doğu revakının hareme yakın kısmı kapatılarak ibadet alanına katılmıştır.

Avluya kuzeyden sade bir taçkapı ile girilir. Avluda yer alan ve sekiz antik sütunun taşıdığı, sekizgen gövdeli ve altında havuzu bulunan kubbeli beytü'l-mâl binası Şam Ümeyye Camii avlusundaki Kubbetü'l-haznenin tam bir benzeridir. Siyah beyaz taşlardan oluşan, kûfî kitâbe şeritleri ile çeşitli motiflerin yer aldığı kare

---

[110] Abdüsselam Uluçam, "Hama Ulu Camii", *DİA,* İstanbul 1997, c. 15, s. 398 ; G. Michell, *Archiecture of Islamic World*, London 1978, s. 234 ; Andrew Beattie, "Hama", *International Dictionary of Historic Places* (ed. K.A Berney & Trudy Ring) Chicago 1996, c. 4, s. 317.
[111] Uluçam, "Hama Ulu Camii", *DİA,* s. 398
[112] Ahmed Vasfi Zekeriyyâ, *Cevle Eseriyye fi ba`zi'l-bilâdi'ş-Şâmiyye*, Dımaşk 1984, s. 258.
[113] Uluçam, "Hama Ulu Camii", *DİA,* s. 398
[114] Ross Burns, *Monuments of Syria*, London 1992, s. 126

minare haremin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Avlunun kuzeyinde ise çokgen gövdeli bir minare daha bulunmaktadır.

ÇİZİM 4: Hama Ulu Camii Planı[115]

[115] C. Michell, Architecture of Islamic World, London 1978, s. 234.

RESİM 30: Hama Ulu Camii avlusundan bir görünüş (Creswell arşivi)[116]

RESİM 31: Hama Ulu Camii avlusunun bugünkü görünümü (Şubat 2010)

[116] www.archnet.com

2. Beytü'l-Mâl (Kubbetü'l-Hazne)

Hama Ulu Camii'nin kuzeydeki taçkapısından avluya girildiğinde mimari yapısı ile Şam Emeviyye Camii avlusundaki Kubbetü'l-Hazne'yi anımsatan beytü'l-mâl binası tam karşıda kalır.

Hama Ulu Camii avlusunda bulunan bu küçük beytü'l-mâl binası akantus süslemeli başlıkları bulunan sekiz antik sütunun taşıdığı ve altında sekizgen küçük bir havuzun bulunduğu sekizgen gövdeli ve kubbeli bir yapıdır. Bütün bu özellikleri ile Şam Emeviyye Camii'ndeki Kubbetü'l-Hazne'nin benzeri olan yapının sütunları üzerinde okunması zor olan Arapça yazılar bulunmaktadır.[117] Muhtemelen bu yazılar antik sütunlara daha sonradan işlenmiştir.

Yapının sekizgen gövdesinin bir cephesinde muhtemelen daha önce demir kapının yer aldığı bir açıklık bulunmaktadır.

RESİM 32: Hama Ulu Camii Kubbetü'l-Hazne

[117] Ahmed Vasfi Zekeriyyâ, *Cevle Eseriyye fî ba`zi'l-bilâdi'ş-Şâmiyye*, s. 252.

RESİM 33: Kubbetü'l-Hazne'nin sütun başlıklarından örnekler ve "Kubbetü'l-Hazne" yazısı

RESİM 34: Kubbetü'l-Hazne'nin sütun başlıklarından bir örnek

RESİM 35 : Kubbetü'-Hazne'nin sütun başlıklarından bir örnek

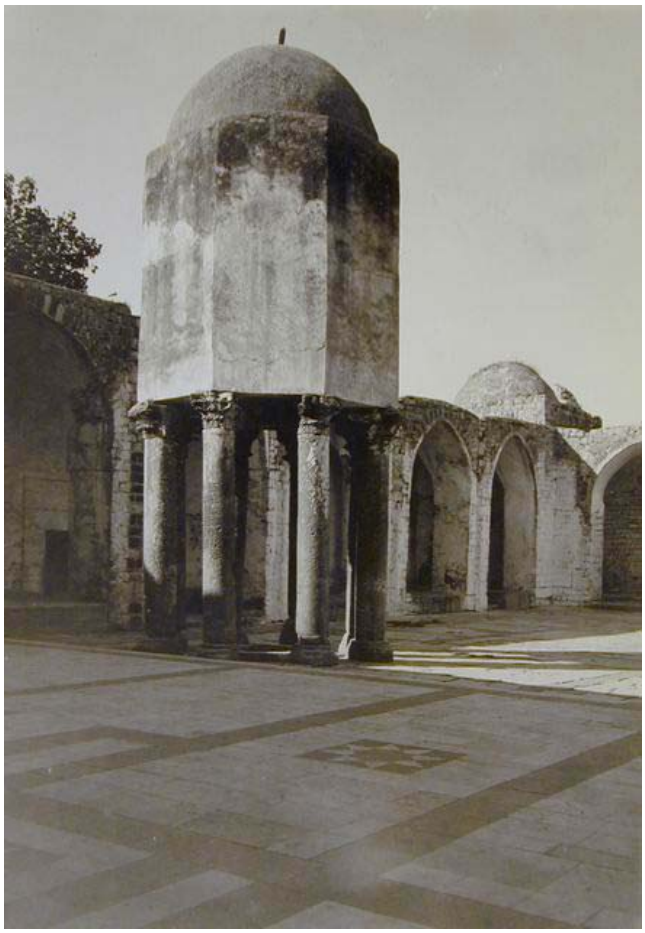

RESİM 36 : Kubbetü'l-Hazne'nin altındaki fıskiyeli sekizgen havuz

Beytü'l-mâlde akantus süslemeli sütun başlıklarından ve sütun gövdelerindeki Arapça yazılardan başka herhangi bir tezyînî unsur bulunmamaktadır.

Yapının eski fotoğraflarına bakıldığında zamanla bazı küçük değişiklikler geçirdiği görülmektedir. Creswell arşivindeki 19. yüzyıla ait fotoğraflara bakıldığında yapının düz beton olan sekizgen gövdesinin sonraki yıllara ait fotoğraflarda siyah çerçeveli bir çeşit plaka ile kaplandığı görülmektedir. Günümüzde ise yapının gövdesi ve kubbesi sıvanmış bir durumdadır.

İlk olarak inşa edildiği yüzyılda yapıda Şam Ümeyye Camii avlusundaki kubbetü'l-haznedeki süslemelere benzer süslemelerin bulunup bulunmadığı konusunda ise kesin bir bilgi mevcut değildir.

RESİM 37: Kubbetü'l-Hazne'nin eski bir fotoğrafı (Creswell arşivi)[118]

RESİM 38 : Beytü'l-mâl'in 2001 yılındaki görünümü[119]

[118] www.archnet.com
[119] www.shunya.net

D. HARRAN ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL BİNASI

1. Harran Ulu Camii

Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde Harran Höyüğü'nün doğu eteğinde bulunan cami çeşitli kaynaklarda Cami el-Firdevs veya Cuma Mescidi olarak geçmektedir. Meşhur müslüman seyyahlardan İbn Cübeyr'e göre önceden Roma devrinden kalma bir abide olan, İbn Şeddad'a göre ise Sabiîlerin mabedi olan cami Hz. Ömer zamanında Iyaz b. Ganm tarafından şehir fethedilince camiye çevrilmiştir.[120]

Bu caminin planı ilk defa Preusser tarafından 1906'da, sonra Leipzig tarafından 1911'de, daha sonra ise Creswell tarafından 1919 ve 1930 yıllarında çizilmiştir.[121]

Modern araştırmacılar bu caminin Emevîlerin son halifesi II. Mervan tarafından yapıldığını tahmin etseler de zaten var olan ancak küçük bir mescid şeklinde olan caminin şehirdeki Müslüman nüfusun artması üzerine II. Mervan zamanında tamir ettirilip genişletilmiş olma ihtimali yüksektir. Creswell ise Harran'ın çok ünlü bir Sabiî şehri olduğunu, son Emevî halifesinden önce I. Velid veya başka halifelerin buraya bir cami yapmayı düşündükleri konusunda şüpheli olduğunu, ancak son Emevî halifesi II. Mervan Harran'ı merkez şehir yapınca[122] bir ulu camiye ihtiyaç duyulduğunu ve Harran Ulu Camii'nin inşa edildiğini söylemektedir.[123]

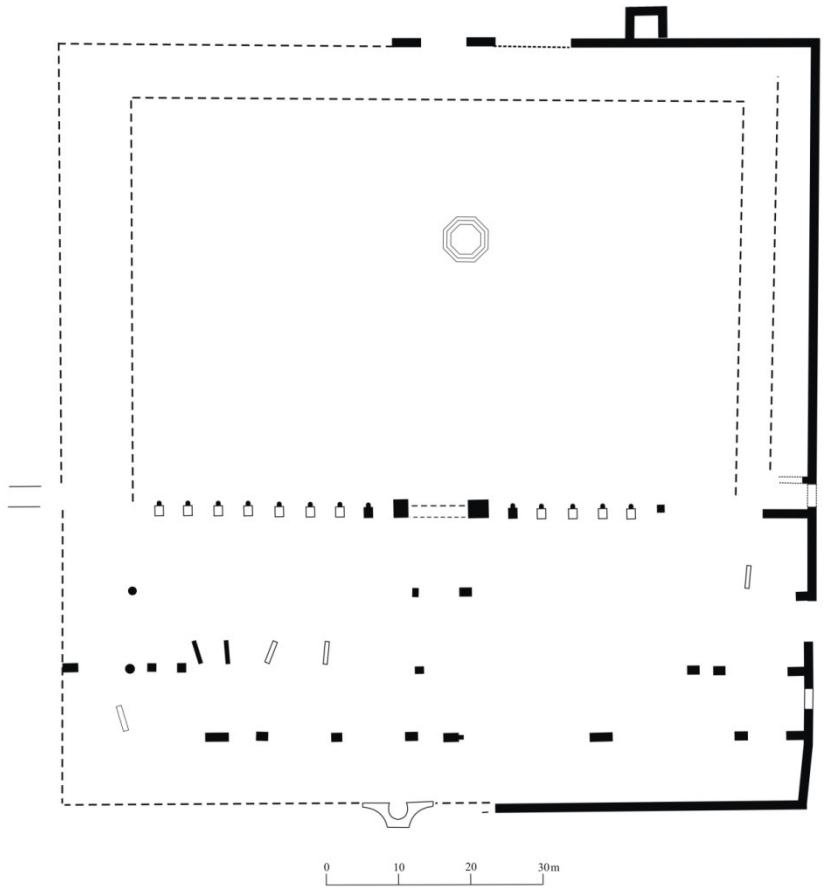
Camideki bir kitâbeden 12. Yüzyılın ortalarına doğru Nureddin Mahmud b. Zengî'nin camiyi restore edip süslediğini ve genişlettiğini öğrenmekteyiz.[124] 12. yüzyılda Harran'ı ziyaret eden İbn Cübeyr de seyahatnamesinde caminin çok güzel yenilendiğini, caminin çok büyük bir avlusu olduğunu, ana giriş kapısının da bulunduğu avluya bitişik duvarda 19 kapının bulunduğunu belirtmektedir.[125]

---

[120] G. Féhérvari, "Harran", *The Encyclopaedia of Islam*, London 1971, c. 3, s. 230; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 37.
[121] G. Féhérvari, "Harran", *The Encyclopaedia of Islam*, s.229.
[122] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 108.
[123] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 154.
[124] Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 37.
[125] İbn Cübeyr (çev. İsmail Güler), *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, İstanbul 2003, s. 181.

D. S. Rice'ın 1951, 1952, 1956 ve 1959 yıllarında yaptığı kazılar sonucunda şehrin rölevesi çıkarılmış; kale, surlar gibi önemli yapıların yanında Ulu Camii de ortaya çıkmıştır.[126] Yapılan kazılarda caminin geniş avlusunun revaklarla çevrili olduğu ve İbn Cübeyr'in de dediği gibi 19 kapısı olduğu ortaya çıkmıştır.[127] Rice'ın yaptığı bu kazı çalışmaları daha sonraki yıllarda Nureddin Yardımcı tarafından devam ettirilmiştir.[128]

Çeşitli kaynaklarda Harran Ulu Cami avlusunda sütunlar üzerinde yükselen kubbeli bir beytü'l-mâl binası olduğu bilgisi de yer almakta olup[129] yapılan kazı çalışmaları da cami avlusunda böyle bir yapı olduğunu doğrulamış ve çizilen planlarda bu yapıya da yer verilmiştir.

ÇİZİM 5: Harran Ulu Camii Planı (Creswell arşivi) [130]

[126] Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 239.
[127] Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 37.
[128] Şeşen, "Harran", *DİA*, s. 239.
[129] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s.152; Petersan*, Dictionary of Islamic Architecture*, s. 108; Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 187.
[130] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Cairo 1989, s. 220.

Yapılan çalışmalar sonucu mihrabın yarım daire şeklinde olup, binanın ekseninin 5 m. kadar doğusuna yapılmış olduğu; ayrıca bu mihrabın batısında bir mihrap daha olduğu ortaya çıkmıştır.[131] Günümüze kadar gelen minare ise caminin kuzey duvarına bitişiktir.

Rice aynı zamanda caminin üç girişinde Nabonid (M.Ö 6. asır) devrinin tarihini taşıyan kabartmalar bulmuştur. Babil dönemine bu kabartmalardan birinin Ay tanrısı Sin'i, diğerinin ise Güneş tanrısı Şamas'ı temsil ettiği düşünülmektedir.[132] Üçüncü kabartmanın ise neyi simgelediği hakkında bir yorum yapılmamıştır.

Yapılan kazı çalışmaları Harran Ulu Camii'nin planını ortaya çıkarmanın yanında bu gün görülen yapıların büyük kısmının Eyyubîler devrine ait olduğunu da ortaya çıkartmıştır.[133]

RESİM 39: Harran Ulu Camii'nin günümüze ulaşan kalıntıları[134]

[131] Şeşen, *Harran Tarihi*, s.38.
[132] G. Féhérvari, "Harran", *The Encyclopaedia of Islam*, s. 230
[133] G. Féhérvari, "Harran", *The Encyclopaedia of Islam*, s. 230
[134] www.kingburgundy.com

RESİM 40: Harran Ulu Camii kalıntıları (Creswell arşivi)[135]

RESİM 41: Harran Ulu Camii kalıntıları (Creswell arşivi)[136]

[135] www.archnet.com
[136] www.archnet.com

2. Beytü'l-Mâl Binası

Çeşitli kaynaklarda Harran Ulu Camii avlusunda sütunlar üzerinde yükselen kubbeli bir beytü'l-mâl binası olduğu ve bunun yapı itibariyle Şam Emeviyye Camii avlusundaki beytü'l-mâl binası ile benzerlik gösterdiği bilgisi yer almaktadır. [137]

İbn Cübeyr de seyahatnamesinde camiyi anlatırken büyük avlusunda mermer sütunlar üzerinde duran üç tane yüksek kubbe olduğunu, her bir kubbenin altında birer tatlı su kuyusu bulunduğunu; bunun dışında yine avluda on mermer sütun üzerinde yükselen biraz büyükçe dördüncü bir kubbe olduğunu belirtmektedir.[138] İbn Cübeyr eserinde bu yapının Rum yapımı olduğunu, gördüğünde üst kısmının boş olduğunu ancak zamanında savaş malzemeleri koyulan bir depo olarak kullanıldığını söylemektedir. [139]

Harran Ulu Camii'nin avlusunda bulunan beytü'l-mâl binası hakkında farklı kaynaklarda yer alan tahminler İbn Cübeyr'in anlatımlarıyla örtüşmektedir. Cami avlusundaki on mermer sütun üzerinde yükselen kubbeli yapı büyük ihtimalle Şam Emeviyye ve Amr b. Âs Camii gibi erken devir ulu camilerin avlularında görülen beytü'l-mâl binalarından biriydi. İbn Cübeyr'in anlatımlarından da anlaşıldığı üzere zamanla kullanım amacı değişerek silah deposu olarak kullanılmaya başlamıştır.

Yapılan kazı çalışmalarında da cami avlusunda böyle bir yapının olduğu doğrulanmıştır.

[137] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 152; Petersan*, Dictionary of Islamic Architecture*, s. 108; Çam*, İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 187
[138] İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 180.
[139] İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 180.

E. KURTUBA ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL ODASI

1. Kurtuba Ulu Camii

Yapımını 786 yılında I. Abdurrahman'ın başlattığı[140] cami İslam mimarisinin en büyük ve önemli eserlerinden biridir.

Hristiyanlarla ortak kullanılan bir Vizigot kilisesinin yerini satın alan I. Abdurrahman[141] 80000 dirhem harcayarak caminin yapımını bir yılda tamamlatmıştır.[142] Daha sonra bazı ilaveler yapılan cami ilk zamanlar kuzeyde revaksız bir avlu ile 11 sahınlı bir harimden meydana gelmektedir.[143] Caminin bu ilk halinde minare bulunmamaktadır.

Dikdörtgen plana sahip olan ilk yapının çatısı on ikişer kemer gözüne sahip olan on sıra sütunla taşınmakta olup farklı renklerdeki granit ve mermer sütunlar kaidesiz bulunmaktadır.[144] Sütunlar üzerindeki kemerler ise iki katlı olup alt katta at nalı üstte yarım daire şeklindedir.

I. Abdurrahman'dan sonra gelen Hişam camiye 20 m. yüksekliğinde sade bir minare yaptırmıştır.[145] Zamanla mekan yetersiz gelince II. Abdurrahman döneminde caminin harimi kıble istikametinde genişletilmiştir.[146] İlavedeki kemerlerin üslûbu da ilk yapınınkiyle aynı özellikte yapılmıştır.

951 yılında III. Abdurrahman, I. Hişam'ın yaptırdığı minareyi yıktırarak yerine çok daha büyük ve gösterişli bir minare yaptırmıştır.[147] Daha sonraki yıllarda cami artan müslüman nüfusun ihtiyacını karşılayamayınca II. Hakem döneminde harime

---

[140] A. Engin Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, Ankara 2002, c. 26, s. 453; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Great Britain 1958, s. 213; Maribel Ferro, "Cordoba", *Medieval Islamic Civilization* (ed. Josef W. Meri), New York 2006, c. 1, s.176.
[141] Amwar G. Chejne, *Muslim Spain; Its History and Culture*, Minneapolis 1976, s. 364.
[142] Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara 1999, s. 208; S.M Imamuddin, *Muslim Spain: 711-1492*, Leiden 1981, s.172.
[143] Natascha Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi* (ed. Markus Hattstein, Peter Delius), İstanbul 2007, s. 221; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Great Britain 1958, s. 214.
[144] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 453
[145] Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 224.
[146] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 453
[147] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA,* s. 453

12 sahın daha eklenerek genişletilmiş[148] ve özgün yapıdaki kıble duvarı bugünkü yerine kaydırılmıştır.

II. Hakem zamanında eklenen bu yeni kısım bir çifte kemer sırasıyla diğer bölümlerden ayrılmış; ayrıca öteki sahınlardan daha geniş olan orta sahnın girişi ve mihrab önü ile bunun iki yanına birer kubbe yerleştirilerek bir maksure oluşturulmuştur. [149] Kaynaklara göre mihrabın iki yanında yer alan kubbelerin altındaki odalardan biri beytü'l-mâl olarak kullanılmıştır. [150]Bu kubbeler kaburgalı kemerler üzerinde yükselmekte olup özellikle mihrab önü kubbesi ve mihrab mekânı mozaikler, altın yaldızlı kabartmalar ve oymalarla süslenerek ihtişamlı bir görünüş meydana getirilmiştir.[151] Cephesi at nalı kemer biçiminde olan mihrabın kemer yüzü altın mozaikler ve bitki motifleriyle bezenmiş kemer taşlarıyla kaplı bulunmaktadır. Kemerin elfiz denen dikdörtgen çerçevesinde mavi bir zemin üzerine altınla yazılmış kûfî yazı şeritleri bulunmaktadır.[152] Bazı kaynaklarda II. Hakem'in Bizans imparatoruna haber göndererek Şam Ümeyye Camii mozaiklerinin aynısını yapacak bir usta istediği bilgisi yer almaktadır.[153]

II. Hakem'in eklediği bülümün diğer bir özelliği de mihrab önünde boylu boyunca uzana kemerler sistemidir. Bunlar alttaki beş dilimli sivri kemerlerin köşelerine oturan üstteki atnalı kemerleri, ortada üzengi taşı seviyesinde, yatay olarak kesen üçüncü bir kemer silsilesinden oluşmaktadır. [154]

Camiye son ekleme ise II. Hişam'ın veziri el-Mansur tarafından yapılmış ve doğu tarafından 8 sahın eklenmiştir.[155] El-Mansur'un ilaveleriyle son şeklini alan cami iç mekandaki zengin tezyinatın aksine dıştan oldukça sade bir görünüme

[148] Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 224.
[149] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 453; Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 225.
[150] R. Le Tourneau, "Bayt al-Mâl", *Encyclopeaia of Islam*, London 1960, c. I, 1148.
[151] Titus Burckardt, *Art of Islam; Language and Meanings*, London 1976, s. 130; Yetkin, *İslam Mimarisi*, s.57.
[152] Mihrab üzerindeki yazı şeritleri hakkında ayrıntılı bilgi için bknz. Nuha N.N. Khoury, "The Meaning of the Great Mosque of Cordoba in the Tenth Century", *Muqarnas*, Leiden 1996, sy. 13, s.86-88.
[153] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* s. 215; Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 225.
[154] Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 209.
[155] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 454; Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 227.

sahiptir. Kuzeydeki avlu payandalı ve mazgallı yüksek bir duvarla çevrili olup doğu cephesinde 6, batı cephesinde 7 adet kapı bulunmaktadır.[156]

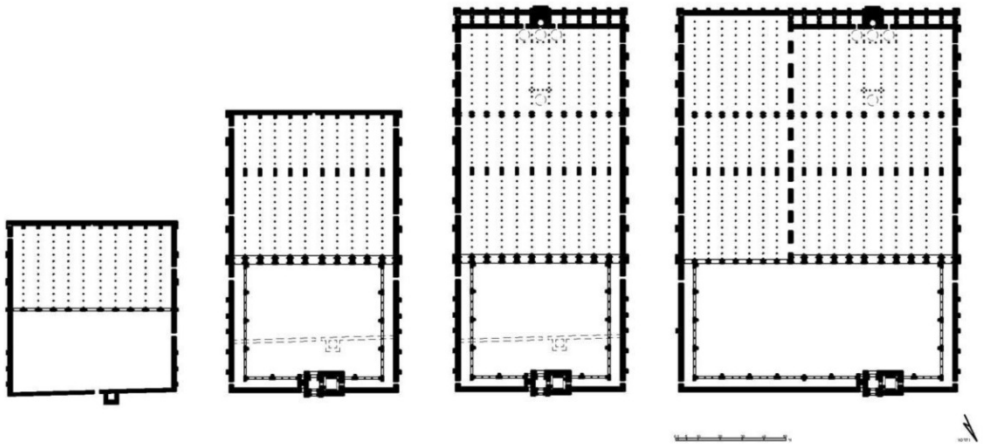
Kurtuba 13. yüzyılda Müslümanların elinden çıkınca Kurtuba Ulu Camii de bazı değişiklere maruz kalmıştır. Revakların bir kısmı kaldırılmış, kapılara örülerek kapatılmış, 16. yüzyılda orta bölüme bir katedral yapılmış, minarenin üst kısmı yıkılarak çan kulesine çevrilmiştir.[157] 1882'de millî eser kabul edilen yapı onarılarak koruma altına alınmıştır.[158]

RESİM 42: Kurtuba Ulu Camii ve 16. yüzyılda ilave edilen katedral

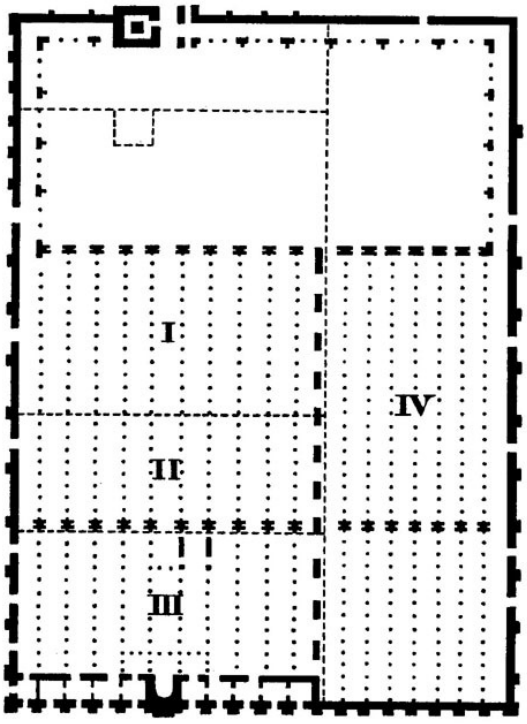
(Muhammed el-Esed,1986)[159]

[156] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 454.
[157] Yetkin, *İslam Mimarisi*, s. 61; Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 213-214.
[158] Beksaç, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, s. 454.
[159] www.archnet.com

ÇİZİM 6: Kurtuba Ulu Camii'nin eklemelere bağlı olarak gelişen planı

(Saeed Arida, 2003)160

ÇİZİM 7: Kurtuba Ulu Camii'nin dönemlere göre planı[161]

I : 1. Abdurrahman Dönemi

II: 2. Abdurrahman Dönemi

III: Hakem Dönemi

IV: Mansur Dönemi

[160] www.archnet.com
[161] www.archnet.com

2. Kurtuba Ulu Camii Beytü'l-Mâl Odası

II. Hakem'in yaptırdığı meşhur mihrabın iki yanında yapısı ve süslemeleri bakımından mihraba benzeyen kubbeli iki oda bulunmaktadır.[162]

Kaynaklara göre mihrabın yanında bulunan bu odalardan biri beytü'l-mâl binası olarak kullanılmaktaydı.[163] Yapı ve süslemeler bakımından mihraba benzeyen beytü'l-mâl odasının cephesi at nalı kemer biçimindedir. Bu kemerin yüzü altın ve renkli mozaiklerin oluşturduğu bitki motifleriyle bezenmiş kemer taşlarıyla kaplıdır. Kemerin çevresinde ise içte kırmızı zemin üzerine onun dışında da mavi zemin zemin üzerine altınla yazılmış kûfî yazı şeritleri bulunmaktadır. Kaide alanında ise sade, büyük mermer levhalar yer almaktadır. Odanın kapısı ise demirdendir.

Mihrabın her iki yanında camiye gelenlere kapalı olan bu beşer bölmelik kısımların batı bölmelerini halife bitişikteki saraydan direk cami maksuresine açılan gizli ve güvenli bir geçit olarak kullanırdı.[164] Doğu bölmeleri ise hazineyi saklamak için kullanılırdı. [165] Bu kısımların yukarısında da on bir bölmeli bir üst kat yer almakta olup ortadaki bölme tam mihrabın üzerine denk gelmektedir. Kesin olmamakla birlikte bu bölmelerde caminin çok sayıdaki kıymetli yazmalarının saklandığı düşünülmektedir.[166]

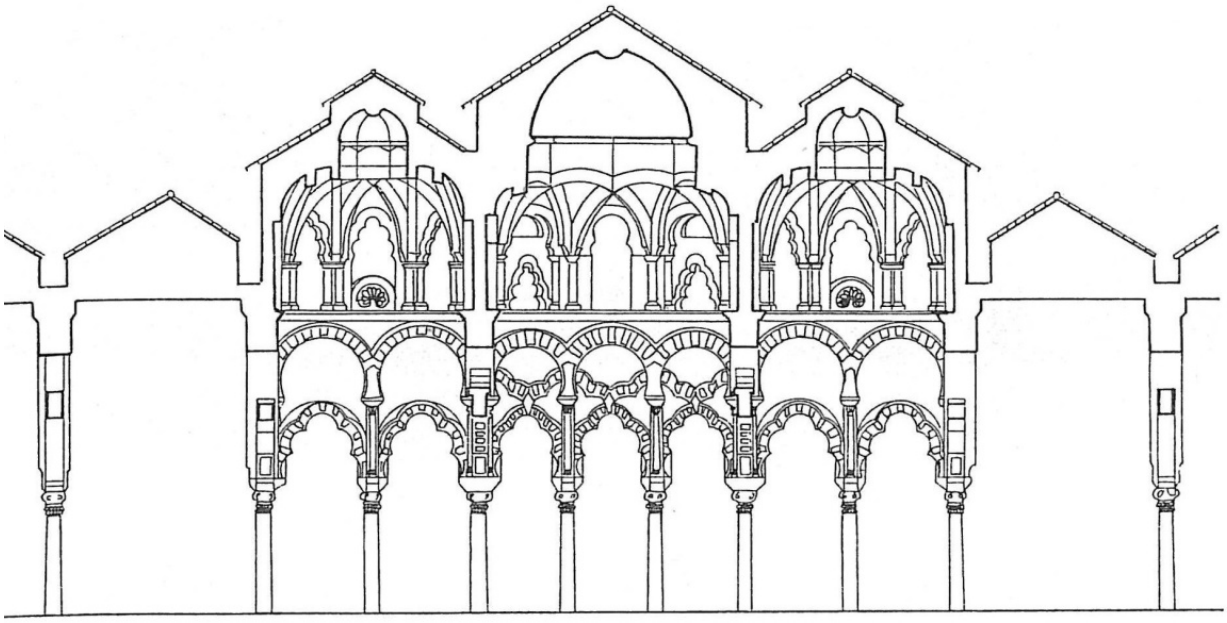
[162] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 215; Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s. 209-210; Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi,* s. 225.

[163] Nuha N.N. Khoury, "The Meaning of the Great Mosque of Cordoba in the Tenth Century", *Muqarnas*, Leiden 1996, sy. 13, s. 83; R. Le Tourneau, "Bayt al-Mâl", *Encyclopeaia of Islam*, London 1960, c. I, 1148.

[164] Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 227; C.F Seybold, M. O. Jimenez, "Kurtuba", *Encyclopeaia of Islam,* Leiden 1979, c. V, s. 510.

[165] Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 227; C.F Seybold, M. O. Jimenez, "Kurtuba", *Encyclopeaia of Islam,* Leiden 1979, s. 510.

[166] Kubisch, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, s. 227.

ÇİZİM 8: Kurtuba Ulu Camii, Mihrab kubbesi ile yanındaki iki odanın kubbelerinin oluşturduğu maksureden kesit.[167]

RESİM 43: Mihrap ve yanlarındaki odalar (Muhammad Mannar 2006)[168]

[167] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 55.
[168] www.archnet.com

RESİM 44: Mihrabın yanındaki beytü'l-mâl odası

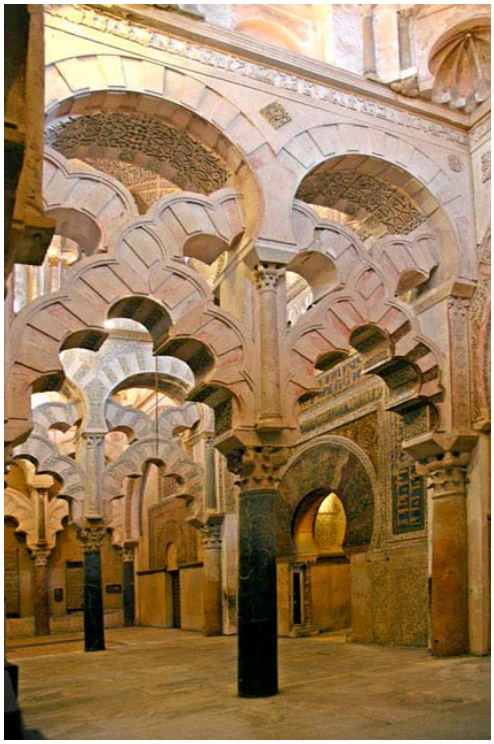
(Muhammed Mannar,2006)[169]

RESİM 45: Beytü'l-mâl odasının at nalı kemer biçimindeki cephesinden bir detay

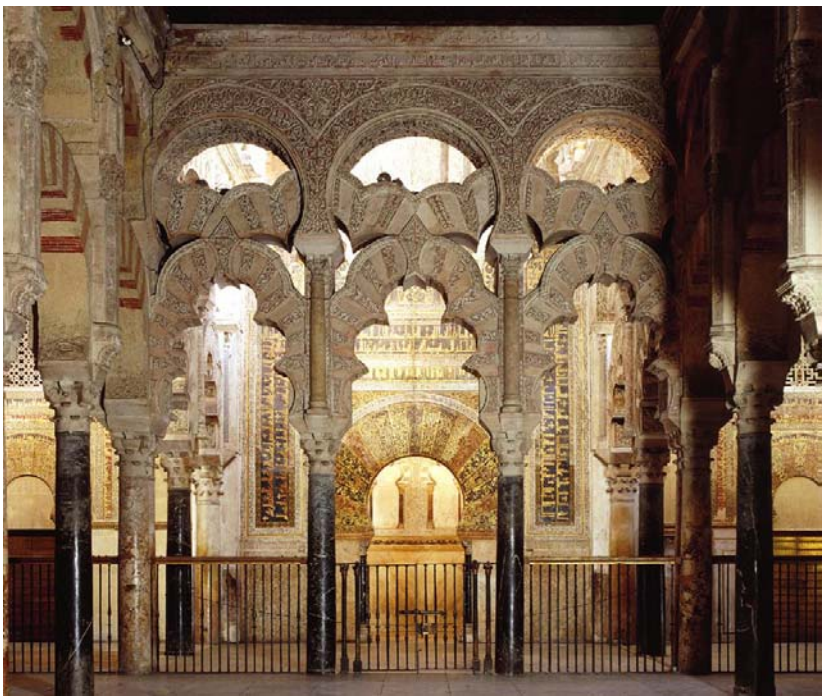
(Mary Alice Torres, 1990)[170]

[169] www.archnet.com
[170] www.archnet.com

RESİM 46: Kurtuba Ulu Camii, mihrab ve yanındaki beytü'l-mâl odası

(Muhammed Mannar, 2006)[171]

RESİM 47: Kurtuba Ulu Camii, mihrab ve yanındaki odaların karşıdan görünüşü[172]

[171] www.archnet.com
[172] www.pbworks.com

F. SAN'A ULU CAMİİ ve BEYTÜ'L-MÂL BİNASI

1. San'a Ulu Camii

Çeşitli kaynaklara göre San'a Ulu Camii Hz. Muhammed'in (S.A.V) emriyle şehrin valisi olan Vebr bin Yuhannes tarafından yaptırılmıştır.[173]

8. yy başlarında ise Emevî Halifesi el Velid b. Abdü'l-Melik b. Mervan San'a valisi Yahya es-Sakafî'ye bir mektup göndererek camiyi genişletmesini istemiştir.[174] Daha çok bir mescid görünümünde olan camii Halife Velid'in emriyle genişletilerek genel olarak caminin bugünkü karakteri ortaya çıkarılmıştır. Kuzey, batı ve doğu taraflarındaki çoğu taş işçiliği ve kemerlerin bu döneme ait olduğu düşünülmektedir.[175]

Halen caminin avlusunda yer alan kûfî yazılardan 8. yy ortalarında Abbasi Halifesi el-Mehdî'nin, San'a valisi Ali b. el-Râbi'ye camiyi tamir ettrimesi için talimat verdiği anlaşılmaktadır.[176] 9. yy sonlarında San'a'da meydana gelen büyük bir sel felaketi sonucu cami büyük bir yıkıma uğramıştır,[177] daha sonra İbrahim b. Muhammed b. Yafur'un emriyle cami tamir edilmiştir.[178] Caminin doğu kanadı ise 11 yüzyılda Yemen'e hâkim olan Süleyhîler'in kraliçesi Erva b. Ahmed tarafından yenilenmiştir.[179]

Daha sonraki yüzyıllarda da Eyyubîler ve Osmanlılar tarafından camide tamir ve yenileme çalışmaları yapılmıştır.[180]

---

[173] K.A.C Creswell*, A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo 1989, s.83; İbn Rüşte, *el-A'lakü'n-nefise (Islamic Geography, ed. Fuat Sezgin*), Germany 1992, s.110; Renold Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, Belgium 1986, s. 85.
[174] R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, London 1983, s. 323; Abdullah Kamil Musa Abduh, *el- Ümeviyyûn ve Âsâruhümü'l-mimariyye fî İfrikiyye ve Mısr ve'l-Yemen*, Kahire 2003, s.96.
[175] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 251; Renold Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, Belgium 1986, s. 86.
[176] Serjeant & Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, s. 323.
[177] Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo 1989, s.83; Serjeant & Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City,* s. 324.
[178]Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s.83
[179] Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, s. 87;
[180] Serjeant & Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, s. 325; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s.83

Hz. Peygamber zamanında yapılan, Emevîler zamanında genişletilen ve daha sonra 12, 13 ve 16. yüzyıllarda geniş çaplı onarım çalışmaları geçiren San'a Ulu Camii'nin dikdörtgen şeklinde bir avluya sahip olup dış duvarları kare şeklindeki bazalt taşlarla örülmüştür. Camide İslam öncesi taş işçiliğinin izleri görülmektedir.[181]

Avlunun etrafı taş sütunların taşıdığı kemerlerle çevrilidir. Avlunun merkezinde kareye yakın dikdörtgen biçiminde kubbeli bir beytü'l-mâl binası yer almaktadır. [182]Biri avlunun güneydoğu köşesinde, diğeri de dış duvara bitişik bir şekilde caminin doğusunda bulunan iki minaresi bulunmaktadır. Minareler büyük ihtimalle 13. yy sonlarında yapılmış olup daha sonraki yıllarda restorasyona tabi tutulmuştur.[183]

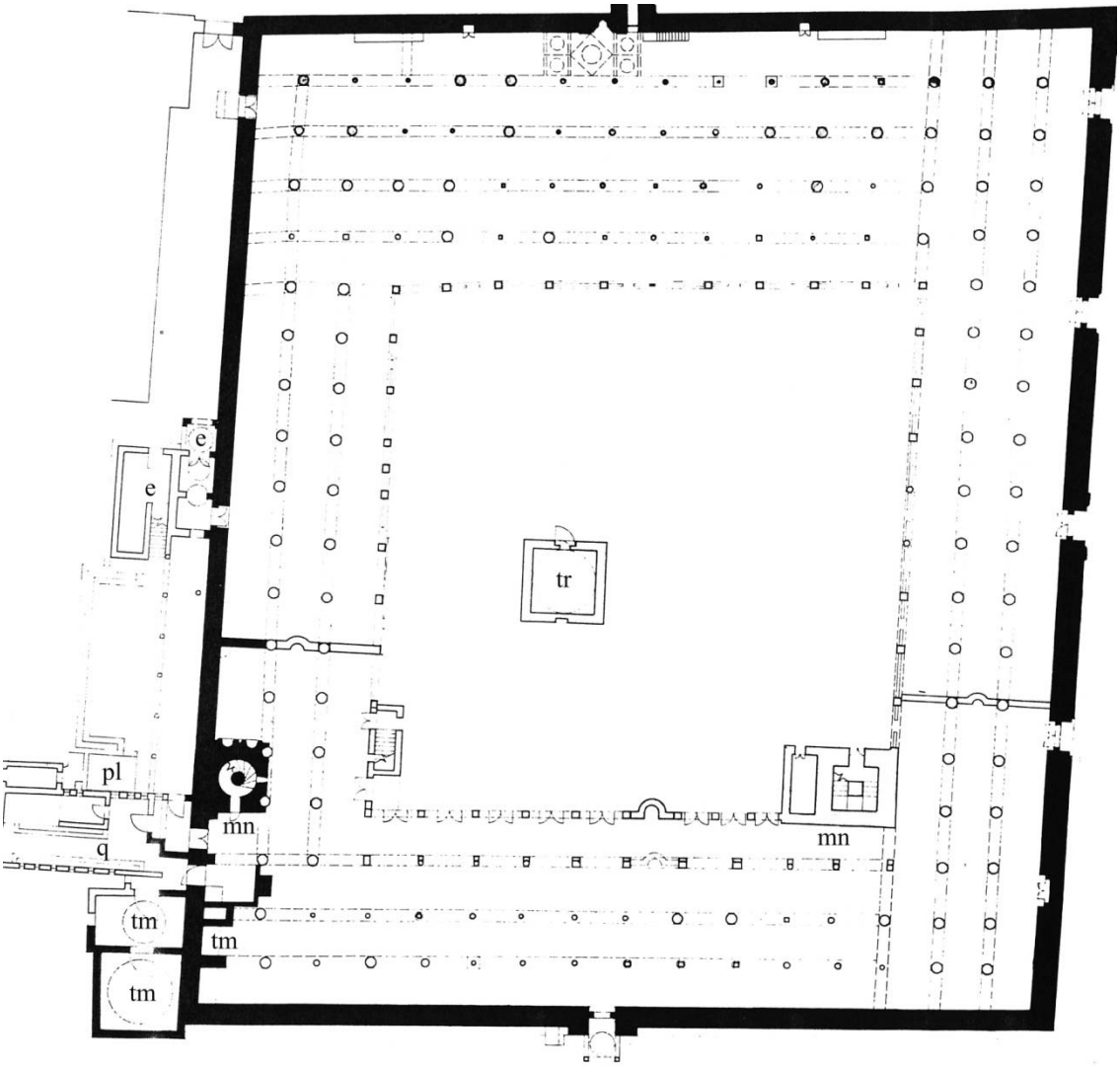
Erken devir İslam mimarisinin ilk ve önemli eserlerinden biri olan San'a Ulu Camii genel itibariyle orjinalliğini bugüne kadar korumuş olup halen ibadete açık bulunmaktadır.

RESİM 48: San'a Ulu Camii'nin yukarıdan görünüşü

(Ronald Lewcock,1983)184

[181] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 251.
[182] Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, s. 87; Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 251.
[183] Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 251.
[184] www.archnet.com

ÇİZİM 9: San'a Ulu Camii Planı[185]

Plandaki harflerin simgeledikleri yerler:

mn: minare tr: hazine, beytü'l-mâl (treasury)

q: abdest alma yeri pl: havuz (pool)

tm: türbe (tomb) e: giriş (entrance hall)

[185] R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, London 1983, s. 331.

2. Beytü'l-Mâl Binası

San'a Ulu Camii'nin avlusunun merkezinde kareye yakın dikdörtgen, kubbeli bir yapı yer almaktadır.

Bugün herhangi bir fonksiyonu olmayan yapının kenar uzunlukları 5m ve 6m olup, duvarları dikdörtgen şeklindeki bazalt taşlarla örülmüştür.[186] Üzeri kubbe ile örtülü olan yapının içi iki katlı olup tek bir giriş bulunmaktadır. Üst kata ise dışarıdan seyyar bir merdivenle ulaşılabilmektedir.[187] Yapının içinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Bazalt taşlarla örülmüş olan duvarların üst kısmı alçı tepeliklerle çevrelenmiştir.

Bazı kaynaklara göre bu yapı caminin avlusuna sonradan eklenmiş olup, değerli kitapları ve vakıf dökümanlarını muhafaza etmek için Osmanlı valisi Sinan Paşa tarafından 17. yüzyılda yaptırılmıştır. [188]

Bazı kaynaklarda ise yapının şu an bulunduğu yerde Şam ve Hama erken devir ulu camilerinde olduğu gibi altı havuzlu, kubbeli bir beytü'l-mâl binasının olma ihtimalinin yüksek olduğu; ancak zamanla fonksiyonunu yitiren bu yapının 17. yüzyıl başlarında yenilenerek değerli kitapların ve vakıf belgelerinin saklandığı bir yapıya dönüştürüldüğü bilgisi yer almaktadır.[189]

San'a Ulu Camii'nin erken devir İslam camilerinden biri olduğunu ve Şam ile Hama ulu camilerini genişleten Emevî Halifesi I. Velid zamanında genişletildiğini düşünürsek ikinci ihtimalin daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

---

[186] R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, London 1983, s.337.
[187] Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City* , s.338.
[188] Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City* , s.325; Renold Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, Belgium 1986, s. 87; Andrew Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, London 1986, s. 251.
[189] Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture*, Edinburgh 1994, s. 55; R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, London 1983, s.350; Renold Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, Belgium 1986, s. 87; Andrew Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, London 1986, s. 251.

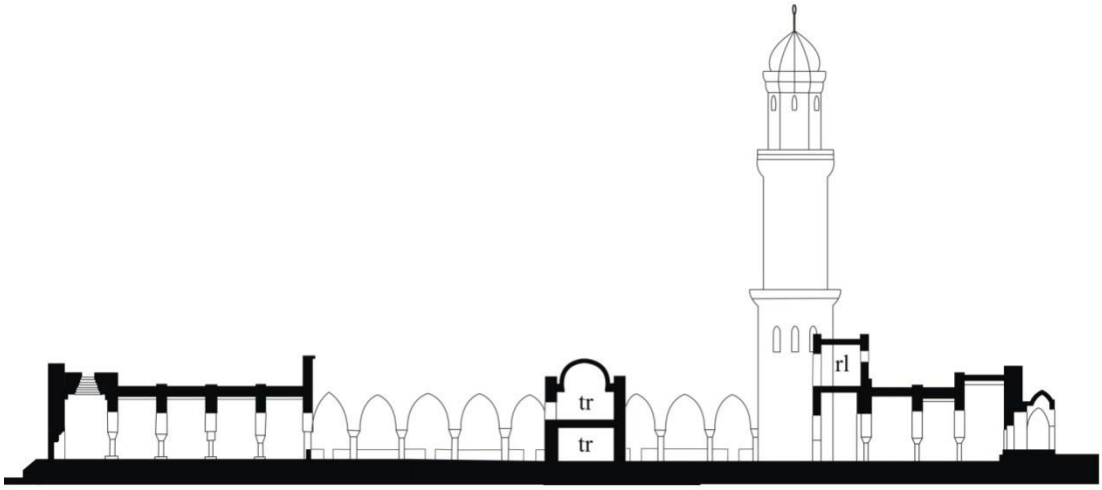
RESİM 49: San'a Ulu Camii avlusundan bir görünüm ve beytü'l-mâl binası

(Abdülhalim Cebr, 1987)[190]

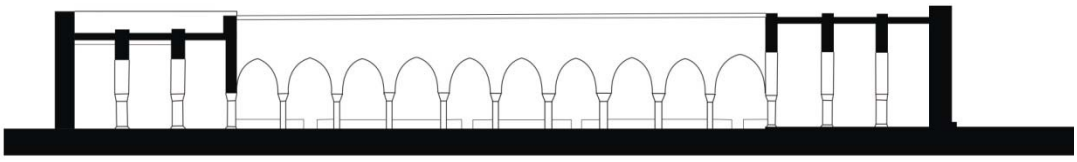

RESİM 50: San'a Ulu Camii avlusundan bir görünüm ve beytü'l-mâl binası[191]

[190] www.archnet.com
[191] www.flickr.com

ÇİZİM 10: San'a Ulu Camii'nden bir kesit[192]

ÇİZİM 11: San'a Ulu Camii'nden başka bir kesit[193]

[192] R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, s.330.
[193] R.B Serjeant & R. Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, s.330.

RESİM 51: San'a Ulu Camii ve Beytü'l-Mâl'inin yukarıdan görünüşü (www.flickr.com)

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Beytü'l-mâl bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekânı ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütününü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir.[194]

Önceki bölümlerde beytü'l-mâlin hem mekân hem de hukukî boyutuyla ilk olarak Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Beytü'l-mâlin özellikle fizikî mekân olarak incelendiği bu çalışmada beytü'l-mâlin ne tür yapılarda muhafaza edildiği ve bunların nerelerde bulunduğu, bu mekânların örneklerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı tesbit edilmeye çalışılmış ve bunlara katalog bölümünde yer verilmiştir. Bu bölümde ise katalog bölümünde incelenen yapıların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Mescid-i Nebî'de Peygamber Efendimizin eşlerinin dairelerinden başka üzerinde ikinci bir katı bulunan, "meşrebe aliye", "gurfe", "hızâne"[195] veya "uliyye"[196] olarak anılan bir daire daha vardı. Buranın üst katı beytü'l-mâl oarak kullanılmakta ve içerisinde gıda maddeleri, silahlar ile bazı eşyalar muhafaza edilmekteydi.

---

[194] M. Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, s. 90.
[195] M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 1055.
[196] el-Kudât, "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 238.

Hadislerde ve çeşitli kaynaklarda verilen bilgiler ışığında oluşturulan Mescid-i Nebî'nin ilk halinin çizimlerine bakıldığında da beytü'l-mâl mescidin arka tarafında sol köşede görülmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda başka şehirlerdeki beytü'l-mâllerin de şehrin en büyük ve merkezî camisinde muhafaza edilmesi Hz. Peygamberin bu uygulamasından kaynaklanmış olabilir.

Raşid halifeler döneminde özellikle Hz. Ömer zamanındaki fetihlerle İslam devletinin sınırları genişlemiş ve nüfus artmıştır. Irak, Basra, Kûfe gibi fethedilen bu yerlere valiler ve devlet görevlileri yanında merkeze bağlı beytü'l-mâl memurları da gönderilmiştir; ancak bu dönemdeki beytü'l-mâl mekânlarından günümüze kalabilen örnek mevcut değildir.

Emevîler devrinde de beytü'l-mâli ulu camilerde muhafaza etme geleneği devam etmiştir. Bunun en güzel ve bilinen örneği Şam Ümeyye Camii avlusundaki "kubbetü'l-hazne"dir. Korent başlıklı sekiz antik sütun üzerindeki yapının üzeri kurşun kaplı bir kubbesi bulunmakta olup gövdesi altın zemin üzerine renkli mozaiklerle süslenmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre daha önceden altında küçük bir havuzun da bulunduğu kubbetü'l-hazne yapısı itibariyle aynı devirlerde yapılan beytü'l-mâl binalarına model olmuştur.

Bu yapının bir benzeri Hama Ulu Camii avlusundaki beytü'l-mâl binasıdır. O da akantus süslemeli başlıkları bulunan kaideli sekiz sütun üzerinde, altında havuzu bulunan kubbeli bir yapıdır. Şam Ümeyye Camii avlusundaki kubbetü'l-hazneden farkı üzerinde hiçbir süslemenin bulunmayışıdır.

Kaynaklara göre Amr b. Âs Camii avlusuna da 715 yılında kubbetü'l-hazneye benzeyen bir beytü'l-mâl yaptırılmış; ancak daha sonraki yıllarda yıkılmıştır.[197] Günümüzde avluda sütunlar üzerinde yükselen ve altında bir şadırvan bulunan kubbeli yapının daha önceleri bir beytü'l-mâl olarak kullanıldığı ya da şu an onun bulunduğu yerde önceleri Şam Ümeyye Camii avlusundakine benzeyen bir beytü'l-mâl olduğu tahmin edilmektedir.

[197] Hillenbrand, *Islamic Architecture in North Africa*, s.73; M. Muhammed, *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, s. 65; Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture*, s. 19

Harran Ulu Camii avlusunda da sütunlar üzerinde yükselen kubbeli bir beytü'l-mâl binası olduğundan söz edilmektedir. İbn Cübeyr de seyahatnamesinde Harran Ulu Camii avlusunda mermer sütunlar üzerinde yükselen ve bir zamanlar silah deposu olarak kullanılmış böyle bir binadan bahsetmekte[198] ve son yüzyıllarda yapılan kazılar da böyle bir yapının mevcut olduğunu kanıtlamaktadır.

10. yy ünlü coğrafya bilginlerinden el- İstahrî de gezileri sırasında Azerbaycan'ın Barda (Partav) Ulu Camii avlusunda dokuz sütun üzerinde yer alan bir beytü'l-mâl binasından bahsetmekte ve bunun Emevîler döneminde yapılmış olduğunu haber vermektedir.[199] Ancak bu cami bugün mevcut olmayıp plan ve fotoğrafları da bulunmamaktadır.

Şu ana kadar ulaştığımız sonuçlarla ilgili şöyle bir değerlendirme yapabiliriz:

Hz. Ömer devrinden itibaren fetihler hızlanmış, Müslüman sayısı artmış ve buna bağlı olarak Şam, Hama, Mısır, Harran, Azerbaycan gibi yeni fethedilen yerlerdeki çeşitli mabetler bazı değişikliklerle cami haline getirilmiştir.[200] Emevîler döneminde ise bu camiler ihtiyaca binaen genişletilmiş, şehrin en büyük camileri haline getirilmişlerdir. Merkezî ve güvenilir olmaları sebebiyle beytü'l-mâl binaları da ulu cami avlularına yapılmıştır.

Bu dönemde yapılan beytü'l-mâller yukarıda anlatıldığı üzere sütunlar üzerinde bulunan kubbeli yapılar olup genellikle altlarında da bir havuz bulunmaktadır. Bu tipteki beytü'l-mâl binalarının en bilineni Şam Ümeyye Camii avlusundaki kubbetü'l-hazne olup diğerlerinin yapımında model alınmıştır.

Ulu cami avlularında bulunan beytü'l-mâl binalarının diğer bir örneği Yemen'deki San'a Ulu Camii avlusundaki kubbeli bina olup yapı itibariyle yukarıda anlatılanlardan farklıdır. Kareye yakın dikdörtgen biçiminde ve içeriden iki katlı olan yapının duvarları bazalt taşlarla örülü olup üzeri kubbelidir. Bazı kaynaklarda yapının şu an bulunduğu yerde aslında Şam Ümeyye ve Hama gibi erken devir ulu

[198] İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 180; ; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture,* Cairo 1989, s. 72.
[199] D.M. Dunlop, "Bardha'a", *Encyclopaedia of Islam,* London 1960, c. I, s. 1041; Hillenbrand, Islamic Architecture, Edinburgh 1994, s. 391; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo 1989, s. 72;

[200] Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, s.184-185.

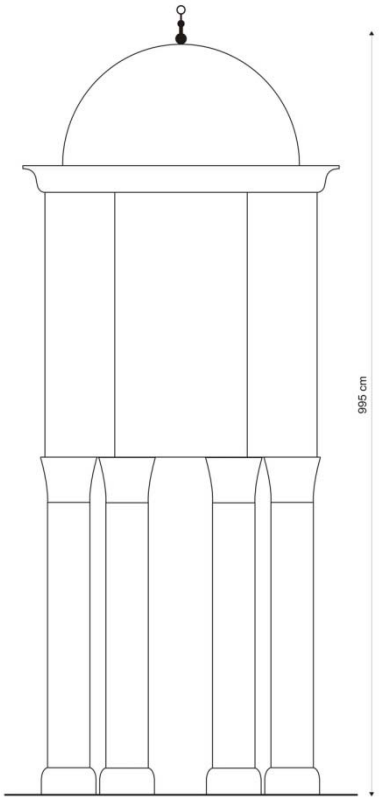
camilerin avlularındakilere benzeyen altı havuzlu, sütunlar üzerinde yükselen, kubbeli bir beytü'l-mâl binası bulunma ihtimalinin yüksek olduğu bilgisi yer almakta[201] olup bunun zamanla bugünkü yapıya dönüştüğü düşünülmektedir.

Ulu camilerde muhafaza edilen beytü'l-mâlin mekân olarak farklı bir örneği de Kurtuba Ulu Camii içerisindeki beytü'l-mâl odasıdır. II. Hakem'in yaptırdığı mihrabın yanlarındaki iki odadan biri olan beytü'l-mâl odası yapı ve süslemeler bakımından mihraba benzemektedir. Cephesi at nalı kemer biçiminde olan kemer yüzü altın mozaiklerle ve renkli mozaiklerin oluşturduğu bitki motifleriyle bezenmiştir. Kemerin dikdörtgen çerçevesinde kûfi yazı çeşitleri bulunmaktadır. Mihrabın doğusundaki demir kapılı bu beytü'l-mâl odası bu özellikleri itibariyle yukarıda anlatılan beytü'l-mâl binalarından yapı ve şekil bakımından ayrılmaktadır.

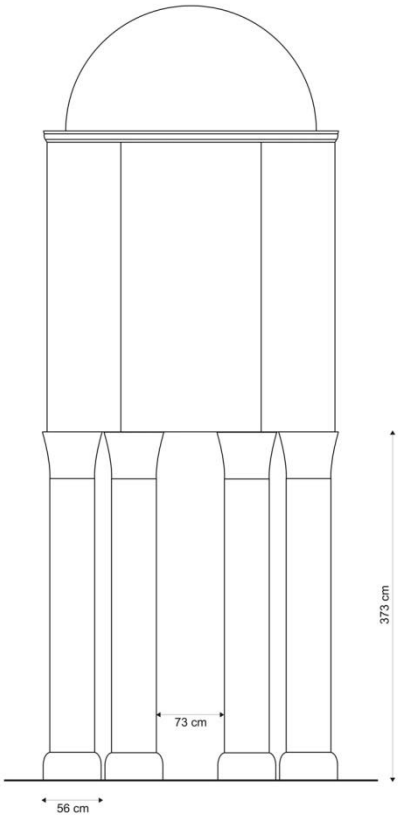
Katalog bölümünde ayrıntılarıyla anlatılan erken devir İslam mimarisindeki beytü'l-mâlleri yapı ve şekilleri bakımından şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1) Ulu camilerin avlularında bulunan beytü'l-mâller
   a) Sütunlar üzerinde yükselen kubbeli yapı şeklinde olanlar
      - Şam Ümeyye Camii beytü'l-mali (kubbet'l-hazne)
      - Hama Ulu Camii beytü'l-mâli
      - Amr b. Âs Camii beytü'l-mâli
      - Harran Ulu Camii beytü'l-mâli
      - Azerbaycan Barda Ulu Camii beytü'l-mâli
   b) Sütunsuz kubbeli yapı şeklinde olanlar
      - San'a Ulu Camii beytü'l-mâli
2) Ulu Camilerin bünyesinde bir oda halinde bulunanlar
      - Medine Mescid-i Nebî beytü'l-mâli (Meşrebe aliye, Uliyye)
      - Kurtuba Ulu Camii beytü'l-mâl odası

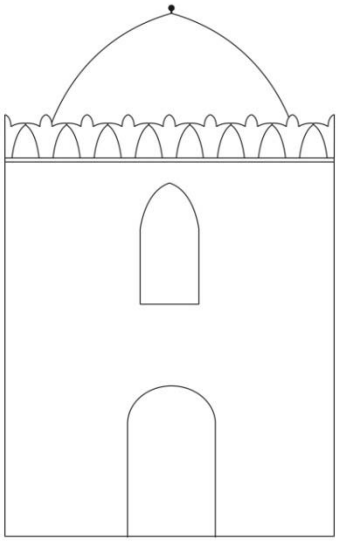
[201] Serjeant & Lewcock, *San'a an Arabian Islamic City*, s. 350; Petersan, *Dictionary of Islamic Architecture,* s. 251.

ÇİZİM 12: Şam Ümeyye Camii Beytü'l-Mâli

ÇİZİM 13: Hama Ulu Camii Beytü'l-Mâli

ÇİZİM 14: San'a Ulu Camii Beytü'l-Mâli

KAYNAKÇA

ABDUH, Abdullah Kamil Musa, *el- Ümeviyyûn ve âsâruhümü'l-mimariyye fî İfrikiyye ve Mısr ve'l-Yemen, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye*, Kahire 2003.

AHMED, Mahmud, *Camiu Amr b. Âs bi'l-Fustat*, Vizâretü'l-Maârifi'l-Umumiyye Kahire 1938.

AHSEN, Menazır, "Beytü'l-mâl ve İslâm Ekonomisindeki Rolü", Mehmet Erkal (çev.), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1986, sy: 6, s. 219-228.

AMWAR, G. Chejne, *Muslim Spain; Its History and Culture,* University of Minnesota, Minneapolis 1976

ATEŞ, İbrahim, "Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, 1978, sy.12, s. 27-91

BEATTİE, Andrew, "Hama", *International dictionary of historic places: Middle East and Africa* , K.A Berney & Trudy Ring (ed.), Fitzroy Dearborn Publishers, c. IV, Chicago 1996.

BEKSAÇ, A. Engin, "Kurtuba Ulu Camii", *DİA*, Ankara 2002, c. 26, s. 453-454.

BRİSCH, Klaus, "Observations on the Iconograpgy of the Mosaics in the Great Mosque at Damascus", *Content and Context of the Visual Art in the Islamic World; papers from a collaguim In memory of Richard Ettinghausen*, *Institute of Fine Arts, New York University 2-4 April1980*, Pennsylvaia 1988, s.13-20.

el-BUHÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, Beyrut-Lübnan (t.y), c. I.

BURCKHARDT, Titus, *Art of Islam: Language and Meaning*, World of Islam Festival Publishing London 1976.

BURNS, Ross, *Monuments of Syria*, I. B. Tauris XV, London 1992.

CORBETT, Eustace K. , "The Mosque of Amr at Cairo", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS),* London 1890, c. 22, s. 759-800.

CRESWELL, K.A.C. "The Legend That Al- Walid Asked For And Obtained Help From The Byzantine Emperor" , *Islamic Architecture; Text and Studies,* (collected and reprinted by Fuat Sezgin) c. VI, 2008, s. 250-261.

CRESWELL, K.A.C, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Penguin Books, Great Britain 1958.

CRESWELL, K.A.C, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo American University pPress, Cairo 1989.

ÇAM, Nusret, *İslâmda Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yayınları, 3. baskı, Ankara 1999.

DUNLOP, M., "Bardha'a", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1960, c. I, s. 1040-1041.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as el-Sicistânî, *es-Sünen*, Daru'l-Hadîs, Suriye (t.y), c. II.

ENDERLEİN, Volkmar, "Suriye ve Filistin; Emevî Halifeliği: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Markus Hattstein & Peter Delius (ed.), Literatür yayınları, İstanbul 2007, s.64-71

ENDERLİN, Volkmar, "Suriye ve Filistin Halifeliği: Yapı Malzemeleri", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, M. Hattstein, Peter Delius (ed.), Literatür yayınları, İstanbul 2007, s. 80-87.

ERKAL, Mehmet, "Beytülmâl", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1992, c. s. 90.

EYİCE, Semavî, "Amr b. Âs Camii", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1991, c. 3, s.

FERRO, Maribel. "Cordoba", *Medieval Islamic Civilization*, Josef W. Meri (ed.), New York 2006, c. 1, s.176-178.

FÉHÉRVARİ, G., "Harran", *The Encyclopaedia of Islam*, London 1971, c. 3, s. 227-230.

FLOOD, F.B. "Umayyad Mosque, Damascus", *Medieval Islamic Civilization,* Josef W. Meri, (ed.), Routledge, New York 2005, c.II, s. 844-846.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Salih Tuğ (çev), İrfan Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1993, c. II

HİLLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994.

HİLLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976.

IMAMUDDİN, S.M., *Muslim Spain: 711-1492*, E. J. Brill, Leiden 1981.

İBN CÜBEYR , *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, İsmail Güler (ed.), Selenge yayınları, İstanbul 2003

İBN RÜŞTE*, el-A'lakü'n-nefise* (Islamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Germany 1992.

KEENAN, Brigid, *Damascus: Hidden Treasures Of The Old City*, Thames & Hudson, London 1999.

KHOURY, Nuha N. N., "The Meaning of the Great Mosque of Cordoba in the Tenth Century", *Muqarnas*, Leiden 1996, sy. 13, s.80-98.

KUBİSCH, Natascha, "İspanya ve Fas; Endülüs Emevileri: Mimari", *İslam Sanatı ve Mimarisi* Markus Hattstein, Peter DeliuS (ed.), Literatür yayınları, İstanbul 2007, s. 220-229.

el-KUDÂT, Zekeriyya Muhammed. "Hz. Peygamber Dönemi'nde Beytü'l-mâl", Mehmet Nuri Güler (çev.), *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1996, sy. 2, s. 215-249.

LEWCOCK, Renold *, The Old Walled City of San'a*, Unesco, Belgium 1986

MİCHELL, G., *Archiecture of Islamic World*, Thames and Hudson, London 1978.

MUHAMMED, Suad M., *Mesâcidü Mısr ve Evliyâuha'e-Salihûn*, Kahire 1971, c.1.

en-NESAÎ, *Sünen-i Nesaî,* Mısır (t.y), c. I.

NUMANÎ , Mevlana Şibli , *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi,* Talip Yaşar Alp(çev.), Hikmet yayınları, İstanbul 1975

ÖZTÜRK, Said, İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo-ekonomik Tahlil: Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır, Osmanlı Araştırma Vakfı yayınları, İstanbul 1995.

PETERSAN, Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge,London 1996.

SERJEANT R.B & LEWCOCK R., *San'a an Arabian Islamic City*, World of Islam Festival Trust, London 1983.

SEYBOLD, C.F& JİMENEZ, M.O., "Kurtuba", *The Encyclopeaia of Islam*, Leiden 1979, c. V, s. 510-512.

SPİERS, R. Phene , "Great Mosque of Damascus*", Islamic Architecture; Text and Studies,* (collected and reprinted by Fuat Sezgin) , 2008, c. VI, s. 38-57.

STERLİN, Henri, ISLAM: Early Architecture from Baghdad to Cordoba, Taschen, New York 1996.

ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1996.

et-TİRMİZÎ, Muhammed b. Îsâ, *el-Camiuu's-sahih*, Lübnan (t.y), c. III.

TOURNEAU, R. Le, "Bayt al-Mâl", *Encyclopeaia of Islam*, London 1960, c. I, 1141-1149.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Hama Ulu Camii", *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, s. 398-399.

VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1328.

YÂZÎCÎ, Tâlib, "Emeviyye Camii", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 109-111.

YENİÇERİ, Celal, *İslam'da Devlet Bütçesi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1984

YETKİN, Suud Kemal, *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü yayınları, 2. baskı, Ankara 1959.

ZEKERİYYÂ, Ahmed Vasfi, Cevle Eseriyye fî ba`zi'l-bilâdi'ş-Şâmiyye, Dımaşk 1984.

Elektronik Kaynaklar Ve Erişim Tarihleri

Amr b. Âs Camii fotoğrafı, (t.y.), www.flickr.com , (6 Nisan 2010)

Amr b. Âs Camii fotoğrafı, (t.y.), www.scholarship.com , (6 Nisan 2010)

Amr b. Âs Camii çizimi, 1902, www.scholarship.com , (6 Nisan 2010)

Hama Ulu Camii fotoğrafı, 20. yy, www.archnet.com , (20 Haziran 2010)

Hama Ulu Camii avlu fotoğrafı, 2001, www.shunya.net , (3 Şubat 2010)

Harran Ulu Camii fotoğraflrı, 20. yy, www.archnet.com , (20 Haziran 2010)

Kurtuba Ulu Camii planı, 2003, www.archnet.com , (8 Nisan 2010)

Kurtuba Ulu Camii planı, 1955, www.archnet.com , (8 Nisan 2010)

Kurtuba Ulu Camii mihrab fotoğrafları, 2006, www.archnet.com , (8 Nisan 2010)

San'a Ulu Camii fotoğrafı, 1983, www.archnet.com , (16 Haziran 2010)

San'a Ulu Camii *fotoğrafı*, 1987, www.archnet.com , (16 Haziran 2010)

San'a Ulu Camii avlu fotoğrafı, (t.y), www.flickr.com , (16 Haziran 2010)

Şam Ümeyye Camii fotoğrafı, 1997, www.britannica.com , (10 Haziran 2010)

Şam Ümeyye Camii planı, (t.y.), www.archnet.com , (15 Mart 2010)

Şam Ümeyye Camii planı, 2003, www.archnet.com , (15 Mart 2010)

Şam Ümeyye Camii kubbetü'l-hazne fotoğrafı, 19. yy, www.mideastimage.com , (12 Mayıs 2010)

Şam Ümeyye Camii avlu fotoğrafı, 19. yy, www.britannica.com , (15 Mart 2010)